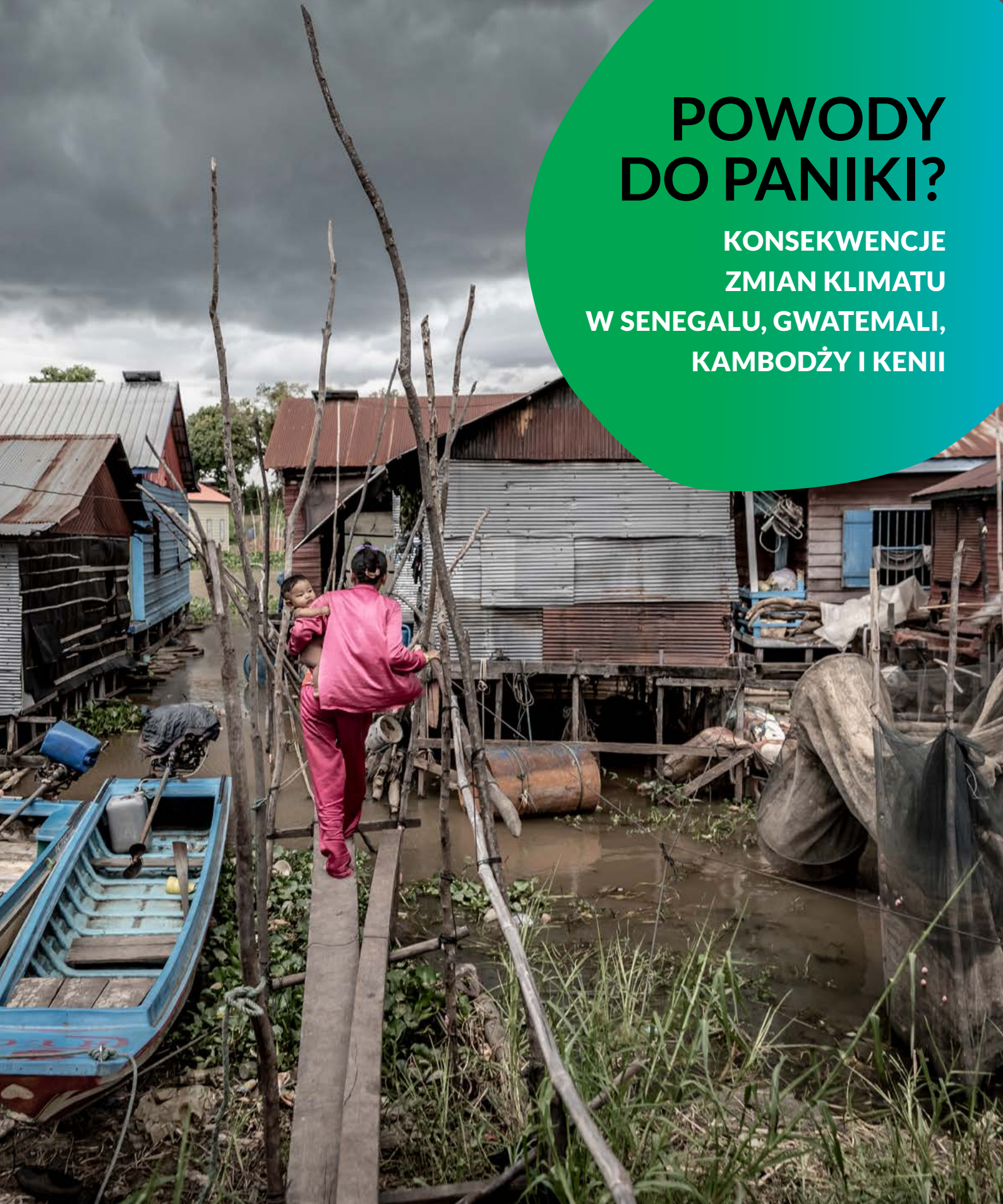

POWODY DO PANIKI?

KONSEKWENCJE
ZMIAN KLIMATU
W SENEGALU, GWATEMALI,
KAMBODŻY I KENII

Kraków, 2022

Niniejsza publikacja jest streszczeniem raportu „BEYOND PANIC? EXPLORING CLIMATE MOBILITIES IN SENEGAL, GUATEMALA, CAMBODIA AND KENYA. CASE STUDY REPORT” opracowanego przez UNIBO (Uniwersytet Boloński) w ramach kampanii #KlimatNaZmiany <https://climateofchange.info>

ISBN: 978-83-67099-05-9

Autorki i autorzy: Dr Elena Giacomelli, Dr Elisa Iori, Dr Susanna Villani, Dr Sarah Walker, Prof. Pierluigi Musarò, Prof. nadzw. Matteo Vittuari, Prof. nadz. Marco Borraccetti, Prof. nadzw. Elisa Magnani

Tłumaczenie na polski: Agnieszka Sobolewska

Redakcja wersji polskiej: Joanna Szabuńko

Opracowanie graficzne i skład: Marta Przybył

Autorzy zdjęć i materiałów graficznych: Elena Giacomelli, Valeria Leiva, Roberto Cuxil, Roun Ry, Artful Eyes Productions

Fundacja Kupuj Odpowiedzialnie działa na rzecz zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska, odpowiedzialnej konsumpcji i produkcji oraz przestrzegania praw człowieka. Chcemy wiedzieć co kupujemy i za co płacimy. Zadajemy pytania firmom, sprawdzamy je, domagamy się zmian. Fundacja Kupuj Odpowiedzialnie jest polskim partnerem projektu. <https://ekonsument.pl>

Wsparcie takich osób jak Ty nadaje naszym działaniom sens.

Włącz się w nasze kampanie, akcje uliczne, zbieraj z nami podpisy, prowadź zajęcia z młodzieżą.

Więcej informacji: www.ekonsument.pl/dolacz

Wspieraj nas! Tylko wsparcie takich osób jak Ty nadaje naszym działaniom sens.

www.ekonsument.pl/wesprzyj

Jeżeli masz pytania – napisz do nas: info@ekonsument.pl

Niniejsza publikacja powstała została sfinansowana ze środków programu DEAR Komisji Europejskiej. Za jej treść wyłączną odpowiedzialność ponosi Uniwersytet Boloński i Fundacja Kupuj Odpowiedzialnie, nie musi ona odzwierciedlać stanowiska Unii Europejskiej.

Polska wersja została również dofinansowana przez NIW-CRSO w ramach Programu Rozwoju Organizacji Obywatelskich na lata 2018-2030 PROO.

SPIIS TREŚCI:

2 WSTĘP

5 STUDIUM PRZYPADKU 1: SENEGAL

12 STUDIUM PRZYPADKU 2: GWATEMALA

19 STUDIUM PRZYPADKU 3: KAMBODŻA

26 STUDIUM PRZYPADKU 4: KENIA

32 WNIOSKI Z BADAŃ

38 BIBLIOGRAFIA

Fot. Elena Giacomelli

WSTĘP

Kim są migranci klimatyczni? I jak mówić o złożonych powiązaniach między kryzysem klimatycznym a migracją w sposób produktywny i przynoszący korzyści osobom, których życie i źródła utrzymania są najbardziej przez ten kryzys zagrożone? To niektóre z pytań, z jakimi mierzy się niniejszy raport oraz kampania **#KlimatNaZmiany**. Niestety, jak wiele spraw związanych z dyskusjami o migracji, są to pytania o głęboko politycznym charakterze. Starając się na nie odpowiedzieć, sięgamy do przeprowadzonych w ramach projektu badań empirycznych – **studiów przypadków czterech krajów: Kambodży, Gwatemali, Kenii i Senegalu**. Badania przeprowadził interdyscyplinarny zespół badawczy z Uniwersytetu Bolońskiego, łącznie perspektywę socjologiczną z humanistyczno-geograficzną, prawną oraz rolniczą i dotyczącą systemów żywnościowych, we współpracy z organizacjami partnerskimi w badanych krajach.

Ludzie od wieków migrowali z powodu zmian w środowisku, często były to wędrówki sezonowe. *The Atlas of Environmental Migration* (Ionesco, Mokhnacheva, Gemenne, 2016) podaje przykłady pochodzące nawet sprzed 45 000 lat, kiedy zmiany środowiskowe i klęski żywiołowe odgrywały rolę w dystrybucji ludności. Jednak dopiero w ciągu ostatnich mniej więcej 20 lat społeczność międzynarodowa zaczęła powoli dostrzegać szersze powiązania i konsekwencje zmieniającego się klimatu i środowiska dla mobilności ludzi. W ostatnich latach zaczęły pojawiać się coraz bardziej alarmistyczne narracje o „migrantach klimatycznych” przedstawianych jako zagrożenie, przemieszczających się licznie z globalnego Południa na globalną Północ. Przeczy to faktom, gdyż **ogromna większość tych wędrówek to migracje wewnętrzne lub do sąsiednich krajów**. Coraz lepiej rozumiemy też, że niektóre z osób najbardziej narażonych na skutki kryzysu klimatycznego nie są i nie będą w stanie przenieść się gdzie indziej, bo mobilność zależy od kapitału społecznego i ekonomicznego. Jednak te bardziej zniuansowane komunikaty często nie przebijają się w publikacjach medialnych, a dane liczbowe są tam wykorzystywane do

wzmacniania narracji strachu (Boas i in., 2019; Durand-Delacré i in., 2021; Lietaer i Durand-Delacré, 2021).

Istnieje wiele krytycznych opracowań naukowych na temat sieci powiązań między kryzysem klimatycznym i migracją (Geddes i in., 2012; Baldwin, 2013; Bettini, 2013; Boas i in., 2019; Durand-Delacré i in., 2021), a naukowcy wykazali, że „klasyfikowanie migrantów klimatycznych w taki sposób, by rozróżnić ich od migrantów nieklimatycznych nie jest empirycznie możliwe” (Boas i in., 2019, s. 902). Jest jednak jasne, że skutki kryzysu klimatycznego się pogłębiają, zagrażając jakości życia i źródłom utrzymania wielu społeczności. W swoim ostatnim raporcie Międzyrządowy Zespół do spraw Zmian Klimatu (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) (2021) stwierdza, że działalność człowieka zmienia klimat w bezprecedensowy i czasem nieodwracalny sposób. Raport, określony przez sekretarza generalnego ONZ António Guterresa jako „czerwony alarm dla ludzkości”, ostrzega przed coraz bardziej ekstremalnymi falami upałów, suszami i powodzią, a także przed przekroczeniem kluczowej granicy wzrostu temperatury w ciągu nieco ponad dekady. Jednak chociaż kryzys klimatyczny dotyczy całej planety, jego skutki nie wszędzie są tak samo odczuwalne.

Centrum Badań nad Epidemiologią Katastrof (Centre for Research on Epidemiology of Disasters, CRED) obliczyło, że mieszkańcy i mieszkanki najuboższych krajów są średnio sześć razy bardziej narażeni na obrażenia, utratę domu, konieczność uchodźstwa, ewakuacji lub uzyskania pomocy kryzysowej w wyniku klęsk żywiołowych niż osoby z zamożnych państw. Społeczny koszt zmian klimatu spada więc w przeważającej mierze na kraje o niskich i niższych średnich dochodach: narażenie na ryzyko i dotkliwość skutków katastrof wynikają raczej z poziomu rozwoju gospodarczego niż z samego klimatu (CRED, 2018). Głębokie nierówności w odczuwaniu skutków klęsk żywiołowych były widoczne na przykład w przypadku huraganu Katrina: migracje ludności w Stanach Zjednoczonych po tym ka-

taklizmie miały znacznie więcej wspólnego z przyczynami społeczno-politycznymi, w tym nierównościami rasowymi, niż z wąsko rozumianymi przyczynami naturalnymi.

Także mobilność jest bardzo różnym doświadczeniem dla mieszkańców różnych części globu. Jak zauważyli Hirst i Thompson w 1999 roku, państwa nadal kontrolują swoje granice, więc mimo retoryki globalizacji „większość mieszkańców planety żyje w zamkniętych światach, jak w pułapce, wyrokiem losu, który trafił im się na loterii urodzenia”. Swoboda przemieszczania się stała się więc czynnikiem decydującym o rozwarstwieniu we współczesnym świecie (Bauman, 1998; Mezzadra i Neilson, 2013), a tym grupom, których spontaniczna mobilność jest uznawana za podejrzaną, swoboda ta może zostać pod przymusem odebrana (Musarò, 2019). Ranking paszportów¹ pokazuje ogromne nierówności w mobilności między mieszkańcami różnych krajów świata: jest to ranking oparty na liczbie państw, do których posiadacz danego paszportu może wjechać. Wszystkie cztery kraje badane tu w studiach przypadków zajmują w nim bardzo niską pozycję. A zatem na przykład podczas gdy młoda osoba z Unii Europejskiej może stosunkowo łatwo podróżować po całym świecie, żeby pracować lub studiować, by polepszyć swoje perspektywy zatrudnienia albo wzbogacić doświadczenie życiowe, młodzież z tych krajów nie ma takich możliwości.

Kryzys klimatyczny, często przedstawiany po prostu jako suma klęsk żywiołowych, przez co niewidoczne stają się zarówno kwestie odpowiedzialności społeczno-politycznej, jak i globalne nierówności leżące u podstaw tego kryzysu. Nasze badanie odwołuje się do **koncepcji „sprawiedliwości w zakresie mobilności”** (*mobility justice*) socjolożki Mimi Sheller (2018). Jest to rozszerzenie pojęcia sprawiedliwości klimatycznej, pokazujące zmiany klimatu, niezrównoważoną urbanizację i niezrównoważone systemy graniczne jako jeden połączony kryzys. Koncepcja ta odzwierciedla powiązane

ze sobą wzajemnie kwestie wyłaniające się z tego projektu: prawo do mobilności, prawo do życia w zdrowym środowisku oraz nierówny dostęp do tych praw w różnych częściach świata. Podejście to uwzględnia wpływ kolonializmu zarówno na mobilność, jak i na miejsca, a także fakt, że zdolności adaptacyjne rozkładają się bardzo nierównomiernie i wiążą ze względami interseksjonalnymi, takimi jak kapitał, płeć, przynależność etniczna, klasowa i rasowa danej osoby (Boas i in., 2019). W istocie **czynniki interseksjonalne**² odgrywają kluczową rolę, jeśli chodzi o dotkliwość kryzysu klimatycznego: „Narażone społeczności nie są jednorodne, lecz podzielone interseksjonalnie (według klasy, rasy, ubóstwa, statusu migracyjnego itd.)” (Sultana, 2021, s. 3). Poruszenie kwestii interseksjonalności wydobywa powiązane ze sobą systemy opresji i wyzysku, które potęgują wrażliwość na skutki zmian klimatycznych.

Raport pokazuje pewne realia i fakty kryjące się za siejącymi panikę nagłówkami o tak zwanych „migrantach klimatycznych”, skupiając się na **czterech krajach ze studiów przypadku**. Przedstawiono w nim spostrzeżenia i realne doświadczenia osób narażonych na skutki zmian klimatu w czterech badanych krajach, tak by to ich percepcja znalazła się w centrum uwagi. W tych krajach, dla ludzi, na których koncentruje się ten raport, kryzys klimatyczny nie jest przyszłym zagrożeniem, jak dla wielu państw w Europie (choć nawet tutaj coraz częściej występują pożary obszarów naturalnych, susze i erozja wybrzeży). Dla ludzi, których dotyczy niniejszy raport, kryzys klimatyczny jest rzeczywistością, która rozgrywa się tu i teraz, i wymaga natychmiastowej uwagi oraz reakcji systemowych, działań politycznych. Takich jednak, które odpowiedzą na problem w zrównoważony sposób, bez popadania w alarmistyczny ton narracji kryzysowych, wiążących się z ryzykiem przedstawiania osób zmuszonych do migracji jako zagrożenia.

² Pojęcie interseksjonalności opisuje sposoby, w które systemy nierówności opartych na płci, rasie, etniczności, orientacji seksualnej, tożsamości płciowej, niepełnosprawności, klasie i innych formach dyskryminacji „przecinają się” (ang. *intersect*), by stworzyć specyficzną dynamikę i skutki (CJI – Center for intersectional Justice).

¹ <https://www.passportindex.org>

Fot. Elena Giacomelli

STUDIUM PRZYPADKU 1: SENEGAL

Senegal jest krajem, w którym środowisko naturalne jest w wysokim stopniu zagrożone zmianami. Mierzy się z podnoszącym się poziomem morza, erozją wybrzeży, zasoleniem gleby, sztormami oraz wyczerpywaniem się zasobów ryb i zmniejszaniem bioróżnorodności. Znaczną część gospodarki kraju stanowi działalność wrażliwa na zmiany klimatu, m. in. rolnictwo i rybołówstwo. Wynika to z dużej gęstości zaludnienia i skoncentrowania prawie całej działalności gospodarczej na obszarach nadbrzeżnych. Około 65% populacji zamieszkuje tereny na wybrzeżu, głównie wokół Dakaru i innych obszarów zurbanizowanych. Senegal zajmuje ósme miejsce na świecie w rankingu krajów najbardziej zagrożonych podnoszącym się poziomem morza. Choć większość kraju ma klimat tropikalny, północne regiony (położone w Sahelu) są suche.

Obszary objęte badaniem (Dakar i Saint-Louis) zostały specjalnie wybrane do studium przypadku, by uchwycić złożony charakter mobilności oraz to, jak kryzys klimatyczny łączy się z jej historycznymi schematami. Mieszkańcy obszarów wiejskich położonych w głębi lądu migrują do miast na wybrzeżu do pracy, często w rybołówstwie, by sfinansować swoją działalność rolniczą. Takie historyczne wzorce mobilności, kiedyś sezonowej, dziś się zmieniają za sprawą skutków kryzysu klimatycznego i społeczno-ekonomicznych czynników strukturalnych, niszczących rolnicze źródła utrzymania. Jednocześnie na lokalną branżę rybołówstwa negatywnie wpływa urbanizacja i exodus z terenów wiejskich, a także kryzys klimatyczny. Społeczności rybackie są więc równocześnie punktami docelowymi i tranzytowymi dla migrantów z obszarów wiejskich w interiorze, a także niektórych sąsiednich krajów. Stąd też osoby szukające lepszego życia wyjeżdżają do Europy.

1. METODOLOGIA

Badania przeprowadził interdyscyplinarny zespół, łącząc perspektywę socjologiczną, humanistyczno-geograficzną, prawną, rolniczą i dotyczącą systemów żywnościowych.

Przed badaniami terenowymi przeprowadzono pełną analizę danych zastanych, wraz ze zdalnymi wywiadami z kluczowymi interesariuszami. Badania terenowe wykonał w maju 2021 roku zespół badawczy UNIBO w Dakarze i Saint Louis, który pracował z dwójką senegalskich moderatorów. Stosowano metody jakościowe:

- **Prowadzony przez miesiąc dziennik klimatyczny** (Giacomelli i Walker, 2021): 30 uczestników i uczestniczek (15 z obszarów wiejskich – Saint-Louis, 15 z obszarów zurbanizowanych – Dakar)
- **Grupy fokusowe**: 4 grupy (po 5–10 osób, zróżnicowane pod względem płci i wieku): 2 w Dakarze, 2 w Saint-Louis
- **Pogłębione wywiady**: 35.

2. WYNIKI BADAŃ

CO WYNIKA Z BADAŃ W SENEGALU?

- **Wzajemnie powiązane czynniki społeczne, ekonomiczne i geopolityczne: zmiany klimatu, migracja, degradacja środowiska, urbanizacja itd.**
- **Zmiany klimatu pogłębiają już istniejące problemy.**
- **Zmiany klimatu jako hegemoniczny i instrumentalny dyskurs – zmiany klimatu jako symptom, nie przyczyna.**
- **Najbardziej narażone na skutki zmian klimatycznych są osoby o najmniejszym kapitale społeczno-ekonomicznym.**
- **Główne czynniki ryzyka: zmiany klimatu, interwencje polityczne; umowy z zagranicznymi partnerami (głównie z UE) dotyczące rybołówstwa – zawłaszczanie oceanu.**
- **Szybka i nieplanowana urbanizacja, napędzana przez rosnącą migrację z obszarów wiejskich.**
- **Brak gospodarowania odpadami (oraz wywóz odpadów z UE do Senegalu).**
- **Zmiana wzorców mobilności w wyniku kryzysu klimatycznego (głównie migracja wewnętrzna**

z obszarów wiejskich na wybrzeże, np. do Saint-Louis i Dakaru, czasem także dalej, na Wyspy Kanaryjskie, do Hiszpanii).

- Pragnienie sprawiedliwości w zakresie mobilności – możliwości wyjazdu i powrotu, ograniczonej przez obecny reżim graniczny.

2.2 Wrogie środowisko

Znaczną część gospodarki Senegalu stanowi działalność wrażliwa na zmiany klimatu, m. in. **rolnictwo i rybołówstwo**. Wrażliwość tę jeszcze pogłębia fakt, że ponad 65% ludności kraju mieszka na wybrzeżu – populacja koncentruje się głównie w Dakarze i okolicach oraz innych ośrodkach miejskich (Ndour i in., 2018). Obszary nadbrzeżne Senegalu są bardzo narażone na degradację środowiska – mamy tu do czynienia z rosnącym poziomem morza, erozją wybrzeży, zasoleniem gleb, zanieczyszczeniami, sztormami i wyczerpywaniem się zasobów ryb oraz zmniejszaniem bioróżnorodności (Amara i in., 2019). **Senegal zajmuje ósme miejsce na świecie wśród krajów najbardziej zagrożonych przez podnoszący się poziom morza** (Amara i in., 2019). Ekspansja

miast opiera się tu częściowo na systemie ekstrakcyjnym zakorzenionym w kolonialnej historii wyzysku (Bernards, 2019, 2020).

Erozja wybrzeży Senegalu jest wynikiem zarówno **procesów naturalnych** (reżim fal, zjawiska meteorologiczne i podnoszący się poziom morza), jak i **działalności człowieka**, szczególnie nieplanowanych **migracji** z obszarów wiejskich i **szybkiej urbanizacji**, w znacznej mierze spowodowanych suszą, która nawiedziła głąb lądu Senegalu w latach 70. XX wieku (Gueye, Fall i Tall, 2015), a także nielegalnego wydobycia piasku do celów budowlanych (Ndour i in., 2018). Susza spowodowała utratę wielu drzew, które chroniły tereny nadbrzeżne. Mieszkańcy wybrzeża Senegalu, m. in. osoby ankietowane w niniejszym badaniu, żyją na lądzie, który znika na ich oczach. Badani mówili o tym, że erozja wybrzeża i wzrost poziomu morza niszczy nie tylko fizyczny krajobraz, lecz także środki utrzymania i wspomnienia.

Saint-Louis jest szczególnie narażone na kryzys klimatyczny, także z powodu swojej geografii. Historyczne centrum miasta leży na wyspie na rzece Senegal.

Od Atlantyku oddziela je i chroni półwysep zwany La Langue de Barbarie, wąska piaszczysta mierzeja mająca prawie 30 km długości. **Podnoszenie się poziomu morza oraz gwałtowne sztormy** w 2017 i 2018 roku zniszczyły domy i pozbawiły dachu nad głową ponad 3200 mieszkańców Saint-Louis. Jednak pewne działania człowieka jeszcze pogorszyły stan środowiska. W 2003 roku jako rozwiązanie doraźne, mające chronić Saint-Louis przed ryzykiem zalania przez szybko wzbierającą rzekę, lokalne władze kazały wykonać **przekop o szerokości czterech metrów**, przecinający mierzeję La Langue de Barbarie. Miało to dramatyczne konsekwencje – utworzyło się nowe ujście rzeki, które szybko i znacząco się poszerzało (Anthony, 2015).

Jak opisuje Ameth Sène Diagne, były sołtys Doun Baba Dieye, wioski, która w wyniku przekopu została zatopiona przez morze: *„Nie ma już ani jednego domu! Stoi jeszcze tylko jeden budynek i można się do niego dostać jedynie pirogą”*. Twierdzi, że pominięto tradycyjną wiedzę lokalnych społeczności i narzucono technokratyczną wiedzę z zewnątrz – przekop – co doprowadziło do zniszczeń i wielu ofiar śmiertelnych.

Powodzie są jednym z najpoważniejszych zagrożeń w Senegalu. Szczególnie narażony na nie jest Dakar, głównie ze względu na dużą gęstość zabudowy i brak planowania przestrzennego (Gueye, Fall i Tall, 2015). Powodzie były częstym tematem poruszonym w dziennikach klimatycznych z Dakaru i Saint-Louis, a wpisom towarzyszyło dużo zdjęć przedstawiających zalane tereny. Za powodzie i ich tragiczne skutki odpowiadają wyjątkowo intensywne i gwałtowne ulewy powodowane przez **kryzys klimatyczny**, ale także brak odpowiednich systemów kanalizacyjnych w mieście poddawanych **szybkiej i niezaplanowanej urbanizacji**. Przedstawione w dziennikach zdjęcia pokazują szersze skutki i przyczyny kryzysu klimatycznego oraz wzajemne powiązania między urbanizacją a narażeniem na efekty zmian klimatu.

2.3 Odpady

Gospodarka odpadami jest kwestią zarówno behawioralną, jak i strukturalną. Większość odpadów stanowią te z gospodarstw domowych, a mieszkańcom brakuje odpowiedniej infrastruktury, ale zagospodarowanie odpadów wymaga także odgórnego podejścia (Hutson, 2021). Śmieci, głównie plastik, ale także zniszczona odzież, są porzucane wszędzie, oprócz plaż dla turystów, które magicznym sposobem są posprzątane. Wszechobecność odpadów powoduje problemy zdrowotno-sanitarne, ma także negatywny wpływ na organizmy morskie i bioróżnorodność oceanu. Na obszarach miejskich widać wręcz coraz większą ilość śmieci, co wpływa zarówno na proces odprowadzania i oczyszczania wody zużywanej przez mieszkańców, jak i na odpływ wody deszczowej (Armando, LVIA, wywiad zdalny).

Kwestia odpadów zajmowała wiele miejsca w dziennikach klimatycznych z Dakaru, gdzie wiele uczestniczek i uczestników zdecydowało się podzielić zdjęciami śmieci zanieczyszczających ich lokalne środowisko. Zamieszczali w dziennikach także zdjęcia swoich licznych akcji sprzątania otoczenia i podnoszenia świadomości w tym zakresie, by spróbować zatamować napływ odpadów zaśmiecających ich plaże i ulice. Pokazywali, jakie zmiany zaszły z czasem, na przykładzie takich plaż jak Hann Bay, która „kiedyś zajmowała drugie miejsce w rankingu najładniejszych plaż świata” (Fakalè, Hann Bay, Dakar), a dziś nie można tam już pływać z powodu zanieczyszczenia wody. Hann Bay jest obecnie jednym z najbardziej zanieczyszczonych miejsc w Afryce Zachodniej i leży w jednej z najsilniej uprzemysłowionych stref w tym regionie, mieszczącej około 70–80% senegalskiego przemysłu (Lewis, 2016).

Duże miasta, takie jak Dakar, nie mają żadnych profesjonalnych składowisk odpadów, gdzie zachowane byłyby standardy sanitarne, a prawie 70% odpadów stałych trafia na nieoficjalne wysypiska. Jedno z największych wysypisk w Afryce, **Mbeussbeuss**, znajduje się w Sene-

galu. Jego ekspansja jest dramatyczna, z 14 hektarów w 1978 roku do 115 hektarów obecnie. Każdego dnia 230 ciężarówek przywozi na nie 1300 ton stałych odpadów. Znaczną ich część stanowi plastik, ale także ubrania - odpady przemysłu szybkiej mody (fast fashion). Raport Ellen MacArthur Foundation (2017) szacuje, że ponad połowa wyprodukowanej odzieży fast fashion jest wyrzucana po niecałym roku. Chociaż na globalnej Północy pojawiają się starania w kierunku recyklingu i ponownego wykorzystania używanej odzieży, znaczna część zebranych ubrań jest eksportowana do krajów takich jak Senegal, które nie mają własnej infrastruktury zbiórek, a koniec końców większość tych ubrań trafia na wysypisko (Ibid.), takie jak Mbeussbeuss. W istocie wiele państw członkowskich UE nadal wysyła swoje odpady na obszary najbardziej dotknięte zmianami klimatu (Most Affected People and Areas, MAPA), w tym do takich krajów jak Senegal, które nie są w stanie poradzić sobie z własnymi odpadami (Hutson, 2021).

2.4 Rybołówstwo

W Senegalu rybołówstwo jest głównym źródłem zatrudnienia na obszarach nadbrzeżnych, takich jak Dakar i Saint-Louis. Według szacunków **sektor rybny** zapewnia zatrudnienie, bezpośrednio lub pośrednio, 600 000 mieszkańców Senegalu, czyli 15% aktywnej zawodowo ludności³, wliczając w to tysiące miejsc pracy w przetwórnictwie ryb, gdzie pracują głównie kobiety (Daniels i in., 2016), a także taką działalność jak związany z rybołówstwem handel na targowiskach. Kryzys klimatyczny niszczy ten **rybacki ekosystem**, bo zmieniające się prądy morskie powodują, że ryby migrują gdzie indziej, ale szkody wyrządza też erozja wybrzeża, zanieczyszczenia oraz zawłaszczanie oceanu – wielkie statki przemysłowe łowią droższe ryby w ramach umów, które Senegal podpisał z krajami globalnej Północy, w tym UE (Kaczynski i Fluharty, 2002; Allison i in., 2009; Daniels i in., 2016; Okafor-Yarwood i Belhabib, 2020).

„Jak widzicie, plaża jest cała zaśmiecona, co wygania stąd ryby, bo nie są w stanie oddychać. Jeśli ryby nie mogą żyć w odpowiednim środowisku, we właściwej temperaturze, przeniosą się gdzie indziej. Rybacy muszą wtedy bardziej się napracować, żeby dotrzeć do ryb, które przenoszą się na łowiska będące domeną dużych statków. Na tym polega problem” – Abdoulaye Diouf, Thiaroye sur mer, Dakar.

Wspomniane duże statki to statki przemysłowe z globalnej Północy, w tym z państw członkowskich UE. Przełowienie przez przemysłowe trawlerzy przyczynia się do upadku rybołówstwa rzemieślniczego. Istotną częścią problemu w Senegalu są także nielegalne, niezgłoszone i nieuregulowane połowy (Daniels i in., 2016).

2.5 Mobilność

Mobilność od dawna stanowi kluczowy element strategii zdobywania środków do życia w Senegalu, już w przeszłości była sposobem dywersyfikowania przychodów i przystosowania się do uboższego w zasoby środowiska. Jednak w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat degradacja środowiska pogłębia się w związku z procesami zachodzącymi w przyrodzie i z działaniami człowieka, co dodatkowo pogarsza sytuację miejscowych gospodarstw domowych. **Exodus z obszarów wiejskich** w Senegalu w kierunku ośrodków miejskich, szczególnie Dakaru, trwa od lat 60. XX wieku. Nie ma jednak bezpośredniego związku między okresami suszy a rytmem tego odpływu ludności – zależność między zmiennością klimatu a migracją do miast jest złożona. Ważne, by uwzględnić tu inne **czynniki**: np. liberalizację polityki rolnej i handlowej, brak kredytów bankowych, straty żywności po zbiorach i ograniczone zróżnicowanie zasobów (Gueye, Fall i Tall, 2015). Odzwierciedlają to wyniki innych badań (np. Geddes i in., 2012), mówiące, że – biorąc pod uwagę dużą rolę, jaką odgrywają czynniki ekonomiczne – migracje mogą odbywać się w kierunku miast ekologicznie zagrożonych, takich jak Dakar.

3 <https://spcsrcp.org/en/senegal>

Fot. Elena Giacomelli

W dodatku podupadający sektor rybołówstwa sprawia, że część rybaków czuje, iż **nie ma innego wyjścia** niż spróbować migracji nieregularnymi środkami. Usiłują więc przepłynąć pirogami (niewielkimi drewnianymi łodziami) przez Ocean Atlantycki do Europy, by tam szukać lepszych możliwości. Należy jednak pamiętać, że to tylko mała mniejszość migracji. Większość odbywa się wewnątrz kraju. Ale rybaków tracących źródło utrzymania przyciąga nieszczęlna granica morska. Jak zauważył jeden z nich: **„Rybacy płyną za rybami: jeśli ryby płyną do Europy, to rybacy też”**.

Migracja łodziami jest zdominowana przez mężczyzn. Kobiety nie biorą takiej wyprawy pod uwagę, lecz raczej pokładają nadzieję w swoich krewnych (mężczyznach) lub partnerach, licząc, że oni podejmą się tej podróży by utrzymać rodzinę. Migrują w ten sposób głównie młodzi mężczyźni i chociaż ci z największym kapitałem społeczno-ekonomicznym nie muszą ryzykować życia w takiej niebezpiecznej przeprawie, pewien poziom kapitału ekonomicznego jest potrzebny do jej sfinansowania.

Jednocześnie uczestnicy badania byli świadomi **nie-sprawiedliwego systemu granicznego**, bardzo ograniczającego możliwości podróżowania do innych państw. System graniczny nie pozwala im opuścić kraju i zmusza ludzi do podejmowania niebezpiecznej przeprawy przez Atlantyk, przy pełnej świadomości ryzyka. Badani zdawali sobie sprawę z **niskiej pozycji Senegalu w rankingu paszportów**⁴ (opartym na liczbie krajów, do których może wjechać posiadacz danego paszportu) i bardzo restrykcyjnego systemu wizowego, wiążącego się dodatkowo z astronomicznymi kosztami (Sow, Marmer i Scheffran, 2016). Oznacza to, że **legalne kanały migracji są niezwykle ograniczone**, a opcji mobilności pozostaje niewiele. Dużo osób chciało po prostu mieć możliwość wyjechać (do pracy lub na studia) i wrócić. **Restrykcyjny charakter systemu wizowego** stworzył jednak klasę „osób wykluczonych” (Sow, Marmer i Scheffran, 2016, s. 239), dla których legalne ścieżki wjazdu do UE są niedostępne. Temat wiz prowadził do ożywionych dyskusji we wszystkich grupach fokusowych,

4 <https://www.passportindex.org>

w których uczestnicy zgadzali się, że sytuacja jest bardzo trudna. Jak wyjaśnił Omar, ubieganie się o wizę „jest jak wspinaczka na wysoką górę. To zbyt trudne i za drogie (...) Wszyscy wiedzą, że płynięcie pirogą to duże ryzyko, ale nie ma wyboru”.

3. WNIOSKI I ROZWIĄZANIA

Z badania nadbrzeżnych społeczności rybackich wokół Dakaru i Saint-Louis wyłania się obraz miejsc, które coraz mniej nadają się do zamieszkania, dławione przez **niepewność ekologiczną, nadmierną ilość odpadów i niesprawiedliwość w zakresie mobilności**. Mieszkańcy tych społeczności, którzy ze względu na swoją zmarginalizowaną pozycję w nierównych strukturach władzy w globalnej gospodarce nie mają dostępu do swobody przemieszczania się, a więc także do legalnych, bezpiecznych kanałów migracji, ryzykują życie w niebezpiecznej przeprawie przez Atlantyckie, by uciec z tych coraz mniej

zdalnych do mieszkania miejsc. Jednak te migracje, chociaż ryzykowne i często tragiczne, stanowią mniejszość – większość to wędrówki wewnątrz kraju. Nie wiążą się one bezpośrednio z kryzysem klimatycznym, lecz raczej są spowodowane wieloma różnymi powiązаныmi ze sobą czynnikami.

W Senegalu można zajrzeć za kulisy kapitalistycznego systemu produkcji i zobaczyć realny szkodliwy wpływ kryzysu klimatycznego na ludzi i środowisko. Jak zwracają uwagę ekologowie i aktywiści w tym raporcie, mieszkańcy mają prawo do życia w bezpiecznym, czystym, zdrowym i zrównoważonym środowisku. Ponadto należy im się także prawo do mobilności i większy dostęp do legalnych kanałów, umożliwiających wyjazd i powrót. Zmniejszyłoby to liczbę ofiar śmiertelnych niebezpiecznych przepraw przez Atlantyckie. Globalne nierówności uwypuklone przez kryzys są wyraźnie widoczne w życiu mieszkańców tych zurbanizowanych obszarów na wybrzeżach Senegalu – mieszkańców łądu, który znika na ich oczach.

<https://www.youtube.com/watch?v=euk7Qss1gzw>

<https://www.youtube.com/watch?v=6hcVUUSLzeA>

STUDIUM PRZYPADKU 2: GWATEMALA

Matilde Alonzo, rolnik z Las Mercedes, El Jocotillo w Gwatemali, pozuje przed polami ananasów. Uprawa monokulturowa i wylesianie sprawiły, że mieszkańcy wsi zmagali się z brakiem wody pitnej. Ta sytuacja zmusiła wiele osób ze społeczności, a nawet kilku członków jego rodziny, do migracji do Ameryki Północnej.
Fot. fot. Roberto Cuxil

Gwatemala jest konsekwentnie wymieniana w pierwszej dziesiątce krajów świata najbardziej narażonych na skutki zmian klimatu. Wpływ tych zmian w Gwatemali się pogłębia ze względu na położenie geograficzne kraju w pasie zwrotnikowym. Rośnie tu zarówno częstotliwość, jak i intensywność klęsk żywiołowych. Coraz częściej mogą mieć one istotne negatywne skutki, jeśli będą się łączyć z brakiem zdolności adaptacyjnych. Gwatemala leży na obszarze wyjątkowo narażonym na zmiany klimatu – w regionie zwanym „suchym korytarzem”. Zagrożeniami klimatycznymi są tu głównie nawracające susze, nadmierne ulewne deszcze i powodzie, odbijające się negatywnie na produkcji rolnej, szczególnie na terenach zdegradowanych ekologicznie.

Ponad połowa ludności Gwatemali mieszka na obszarach wiejskich, a 70% tych mieszkańców żyje w ubóstwie. Można powiedzieć, że zmiany klimatyczne potęgują istniejące wcześniej problemy, takie jak ubóstwo, niedobór zasobów, brak bezpieczeństwa żywnościowego itd. Dlatego ludzie, zwłaszcza ci pracujący w sektorze rolniczym, a więc zależni od środowiska, narażeni na skutki zmian klimatu, są bardziej skłonni do migracji, traktowanej jako strategia adaptacyjna. Do badania zostały wybrane departamenty **Totonicapán** i **Sololà**, bo mieszkające tu społeczności żyją z rolnictwa – upraw intensywnych – a obszar ten dotyka duże wylesienie, przez co te tereny są szczególnie narażone na zmiany klimatu. Gwatemala jest uznawana za kraj wielokulturowy, wieloetniczny i wielojęzyczny, a wśród mieszkańców wyróżniamy trzy rdzenne ludy (Majów, Xinca i Garifuna). Według spisu powszechnego z 2018 roku 43,56% populacji stanowiła rdzenna ludność, w tym 41,7% Majowie, 1,8% Xinca i 0,1% Garifuna (o mieszanym pochodzeniu afrykańskim i rdzennym). W Totonicapánie odsetek rdzennych mieszkańców to 98% (INE 2018).

Gwatemala wprowadziła różne środki, by radzić sobie ze skutkami zmian klimatu. W 2009 roku kraj przyjął kilka strategii, takich jak Krajowa Polityka w sprawie

Zmian Klimatu (MARN, 2009) i Krajowy Plan Działań wobec Zmian Klimatu (PANCC) (CNCC, 2016), by podjąć priorytetowe akcje mające zmniejszyć narażenie, poprawić dostosowanie do zmian, przeciwdziałać wylesianiu i zredukować emisje gazów cieplarnianych, zgodnie z Ramowym Prawem o Zmianach Klimatu (CNCC, 2016). Poza krajowymi strategiami politycznymi mamy tu także wiele inicjatyw i działań na poziomie mikro. Prowadzą je organizacje pozarządowe działające na tym obszarze, które koncentrują się na gospodarowaniu zasobami naturalnymi w celu zwiększenia odporności na skutki zmian klimatycznych.

We wrześniu 2016 roku Kongres Republiki Gwatemali przyjął Kodeks Migracyjny, uchylający dekret 95-98. Do istotnych i cennych zapisów nowego kodeksu należy prawo każdej osoby do emigracji lub imigracji do Gwatemali, a także do tymczasowego lub stałego pobytu. Na poziomie regionalnym Gwatemala jest stroną **Deklaracji z Kartagenu ws. uchodźców z 1984 roku**, a także, wraz z innymi państwami, poparła przyjęcie w 2014 roku **Deklaracji brazylijskiej i planu działań (BPA)**, mających na celu wzmocnienie współpracy i zapewnienie rozwiązań w zakresie ochrony osób uchodźczych i bezpieczeństwa (w tym zmuszonych do porzucenia domów wskutek zmian klimatu czy klęsk żywiołowych), do realizacji do 2024 roku. Ponadto od 2005 roku Gwatemala jest stroną konwencji w sprawie stworzenia jednej wizy środkowoamerykańskiej, gwarantującej cudzoziemcom swobodę przemieszczania się między Salwadorem, Hondurasem, Gwatemalą a Nikaraguą (C A4). Chociaż najistotniejsze ruchy migracyjne są skierowane w stronę Stanów Zjednoczonych, **nie istnieje żadna konkretna umowa między Gwatemalą a USA regulująca migrację**. W 2019 roku zawarto porozumienie o współpracy między Stanami Zjednoczonymi i Gwatemalą w sprawie ubiegających się o azyl: **US-Guatemala Asylum Cooperative Agreement (ACA)**. Umożliwia ono Stanom Zjednoczonym szybkie wydalenie do Gwatemali osób ubiegających się o azyl, a niemających

gwatemalskiego paszportu (zwłaszcza z Hondurasu i Salwadoru). Procedura ta może być uruchamiana bez pozwolenia osobom na złożenie wniosków o azyl w USA, ale także zostawia je bez dostępu do skutecznej ochrony w Gwatemali. W rezultacie osoby te są zmuszone do rezygnacji ze starania się o azyl, a niektórzy, czując uzasadniony strach przed prześladowaniami, wracają do ojczystego kraju, gdzie stają przed realnym poważnym zagrożeniem (HRW, 2020).

1. METODOLOGIA

Informacje przedstawione w tym rozdziale pochodzą z różnych faz badań i zostały uzyskane różnymi metodami. Analizę literatury połączono z danymi z częściowo ustrukturyzowanych wywiadów z kluczowymi interesariuszami i ekspertami zajmującymi się kwestiami migracji i/lub środowiska w Gwatemali (czerwiec i lipiec 2020). Wyniki zostały połączone z danymi empirycznymi z badań terenowych w grupach fokusowych, dzienników klimatycznych, ankiety i częściowo ustrukturyzowanych wywiadów (kwiecień i maj 2021):

- **Prowadzony przez miesiąc dziennik klimatyczny (Giacomelli i Walker, 2021):** 30 uczestników i uczestniczek (15 z obszarów wiejskich, 15 z miast)
- **Grupy fokusowe:** 4 grupy (po 5–15 osób, zróżnicowane pod względem wieku i płci), 2 w ośrodku miejskim (miasto Gwatemala) i 2 na obszarze wiejskim (1 w wiosce Chuicullil, Nahualá, Sololá, 1 w wiosce Vásquez, Totonicapán)
- **Pogłębione wywiady:** 11 uczestników i uczestniczek
- **Ankieta gospodarstw domowych:** 400 gospodarstw, mężczyźni i kobiety w wieku od 18 do 65 lat, przedstawiciele ludności wiejskiej w prowincji Totonicapán, którzy doświadczyli zmian klimatu i/lub mają w gospodarstwie domowych migrantkę lub migranta.

2. WYNIKI BADAŃ

CO WYNIKA Z BADAŃ W GWATEMALI?

- **Wzajemne powiązania degradacji środowiska i kryzysu klimatycznego:**
 - ▶ Wylesienie, nieefektywna gospodarka odpadami i niedobór wody to główne problemy utożsamiane z degradacją środowiska.
 - ▶ Rozkwit monokultur przemysłowych (trzciny cukrowej, palm olejowych) uprawianych na eksport oraz brak politycznych działań i zaangażowania, zwłaszcza na szczeblu lokalnym, są uważane za czynniki pogarszające degradację środowiska i wymieniane wśród jej głównych przyczyn.
 - ▶ Niekontrolowana urbanizacja.
- **Zmienność opadów (zarówno powódzie, jak i susze) jest uznawana za główny problem związany ze zmianami klimatu.**
- **Odpowiedzialność za zmiany klimatu jest przypisywana głównie rządowi krajowemu, który kieruje się interesami wielkich (czasem zagranicznych) korporacji i sprzyja skorumpowanemu systemowi.**
- **Jednostki są odpowiedzialne, kiedy w codziennym życiu postępują bez pełnej świadomości i wystarczającej edukacji.**
- **Migracja wynika głównie z powodów ekonomicznych, poszukiwania szans na lepsze życie, braku pracy. Zmiany klimatu nie są postrzegane jako autonomiczny czynnik powodujący migrację, lecz jako jeden z elementów wpływających na indywidualne chęci i decyzje.**

2.1. Wrogie środowisko

„Gwatemala jest jednym z najbardziej narażonych na zmiany klimatu regionów na świecie. Odczuwamy wszystkie skutki tych zmian, takie jak tropikalne burze, trzęsienia ziemi, zmiany w klimacie, które mają wpływ zwłaszcza na produkcję [rolną]”

– Luisa (51 lat, lokalna badaczka).

Plantacje trzciny cukrowej przejęły ziemię na południowym wybrzeżu Gwatemali. Ciężka praca i wyzysk zmuszają ludzi do migracji w poszukiwaniu lepszych warunków życia.
Fot. Valeria Leiva.

Ze względu na warunki fizyczno-geograficzne Gwatemala jest w wysokim stopniu narażona na huragany, burze i inne skrajne zjawiska pogodowe, zwłaszcza w „suchym korytarzu”. W szczególności przyczynia się do tego zjawisko El Niño, powodujące częste ciężkie susze we wschodniej części kraju. Pod wpływem zmian klimatycznych zmienia się długość pór roku normalnie charakteryzujących się porą deszczową. Na niektórych obszarach przepływ wód powierzchniowych spada o 10–50%, co wraz z przewidywanym wzrostem temperatury i zmniejszaniem się opadów spowoduje zmniejszenie zasobów wody do użytku przez mieszkańców i do nawadniania upraw.

Wyniki ankiety wskazują, że w Totonicapánie za największe zagrożenie uznawane są fale upałów (31,4% respondentów uważa ryzyko wystąpienia za bardzo prawdopodobne lub prawie pewne), a po nich burze (21,7%) i susze (12,0%). Mieszkańcy Totonicapánu postrzegają ryzyko powodzi jako najmniej prawdopodobne. W ich odczuciu ryzyko fali upałów w ciągu ostatnich 5 lat wzrosło (uważa tak 35,8% respondentów).

2.2. Niegospodarność w zarządzaniu zasobami naturalnymi

W ośrodkach miejskich główne problemy wynikają z niekontrolowanej urbanizacji i związanej z nią akumulacji odpadów, co ma także wpływ na odpowiednie odprowadzanie wody. Jednak to mieszkańcy obszarów wiejskich są najbardziej poszkodowani w wyniku wylesienia i niedoboru wody (Gleditsch i in. 2006, Brown i Funk 2008, Hanjra i Qureshi 2010). Problemy te są nawet większe, kiedy łączą się z ekspansją przemysłowych monokultur. Zagraża to bezpieczeństwu żywnościowemu, czyli bezpieczeństwu ludzi, zwłaszcza rdzennych mieszkańców obszarów wiejskich, którzy mają ograniczony dostęp do strategii adaptacji do zmian klimatu i minimalizowania ich skutków (Barnett i Adger, 2007).

Stosowane praktyki **usuwania odpadów** nie są zrównoważone ekologicznie: śmieci pali połowa mieszkańców Totonicapánu (50,48%), a odsetek ten na poziomie krajowym jest podobny (42,79%). Tylko 10,2% gospodarstw domowych korzysta z komunalnych lub prywatnych usług wywozu śmieci, ale z drugiej strony w Totonicapánie częściej

Brak dostępu do wody pitnej, zmusza ludzi do szukania bardziej godnych warunków życia gdzie indziej. Fot. Valeria Leiva.

li są wykorzystywane głównie do działalności rolniczej (59,5%), do użytku domowego (18%) i do wytwarzania energii (15,4%) (MARN, 2016). Produkty rolnicze na eksport – **trzcina cukrowa, olej palmowy i banany** – łącznie zajmują 71% całkowitej powierzchni nawadnianych upraw i zużywają 69% wody przeznaczonej do irygacji (Solano Garrido i Ochoa, 2019). Poza przemysłem rolnym także ekspansja sektora wydobywczego powoduje nadmierne zużycie wody, co powoduje zmiany biegu rzek, straty plonów i szkody w rybołówstwie rzemieślniczym, a mieszkańcy pozostają bez dostępu do wody. Społeczności mieszkańców spotykają się także z nielegalnym i legalnym wywłaszczaniem gruntów (PNUD 2016). Drobni rolnicy na obszarach wiejskich mierzą się z niedoborem wody, a zatem także z suchością gleby, ze względu na brak odpowiedniego gospodarowania zasobami wodnymi. Władze zarówno na szczeblu lokalnym, jak i krajowym nie realizują skutecznych działań ani nie podejmują zobowiązań do odpowiedniego zarządzania zasobami naturalnymi.

kompostuje się odpady i/lub poddaje je recyklingowi (23,26% gospodarstw w porównaniu ze średnią krajową na poziomie 6,82%) (INE 2019). W wielu wywiadach i dyskusjach grup fokusowych wskazywano na ten stosunek do usuwania odpadów jako problematyczny. Akumulacja odpadów może w istocie także pogłębić skutki nieregularnych powodzi, pogarszane przez brak odpowiednich systemów kanalizacyjnych. Brak kanalizacji ściekowej w wielu regionach i spuszczenie ścieków i odpadów do akwenów wodnych podczas powodzi stanowi poważne zagrożenie dla środowiska i zdrowia ludzi. Miejscowe władze w odczuciu respondentów nie edukują odpowiednio ludności na temat dobrych praktyk w zakresie gospodarowania odpadami.

Jeśli chodzi o **wodę**, około 58% gospodarstw domowych w Gwatemali ma dostęp do wody z rurociągów doprowadzonych do domu. Spośród respondentów 27,5% podaje, że w ciągu 12 miesięcy przed ankietą zdarzały się niedobory wody pitnej. Zasoby wodne w Gwatemala-

2.3 Nierówności i narażenie związane z płcią i przynależnością etniczną

W Gwatemali mamy do czynienia z poważnymi nierównościami poziomymi (i pionowymi) według podziałów etnicznych (Thorp, Caumartin and Gray-Molina, 2006) oraz płci. Kwestia ta była poruszana zarówno w wywiadach zdalnych, jak i przeprowadzonych w terenie. Juan José Hurtado Paz y Paz, dyrektor stowarzyszenia Pop No'j, mówi o „*rasistowskiej i dyskryminującej strukturze państwa, które usprawiedliwia wyzysk rdzennych mieszkańców*”. Ponieważ rdzenna ludność często nie ma równego udziału w podejmowaniu decyzji na szczeblu krajowym i departamentalnym, nie ma też równego dostępu do opieki zdrowotnej, szans edukacyjnych, odżywczej żywności i zatrudnienia. Kobiety także doświadczają dyskryminacji w dostępie do edukacji, rynku pracy i ogólnie do usług publicznych. Tylko 37% kobiet uczestniczy w formalnym rynku pracy (w porównaniu z 85% mężczyzn), 27% prowadzi własną firmę, a 28% ma dostęp do rynków finansowych (w porównaniu

z 66% mężczyzn) (INE 2020b). Kobiety mają też trudności z dostępem do usług socjalnych, takich jak edukacja i opieka zdrowotna, i częściej są ofiarami brutalnych przestępstw. Straty powodowane przez klęski żywiołowe dotyczą bezpośrednio grupy bardziej wrażliwe: osoby starsze, kobiety, zwłaszcza kobiety należące do grup rdzennej ludności, dzieci, a w szczególności mieszkańców ubogich obszarów wiejskich.

2.4 Mobilność

Na pytanie, czy planują w najbliższej przyszłości przenieść się z miejsca, w którym obecnie mieszkają, tylko 7,2% badanych osób odpowiedziało, że planują lub chcieliby to zrobić. Trzy najczęściej wskazywane przez nich powody to:

- brak inicjatyw wspierających działalność rolniczą i wiejską
- historie sukcesu innych migrantów i migrantek
- brak możliwości realizowania osobistych aspiracji,

Ubóstwo i bezrobocie są wskazywane jako najczęstsze powody migracji wewnętrznej i międzynarodowej, co oznacza, że osoby, które migrują, często należą do grup najbardziej wrażliwych. Nie ma tu wyraźnego związku z płcią lub wiekiem. Jeśli chodzi o wzorce migracji, literatura przedmiotu i wywiady pokazują, że największe ruchy migracyjne mają charakter **wewnętrzny**, z jednych obszarów wiejskich na inne: ludzie migrują tu zarówno na stałe, jak i tymczasowo (do prac sezonowych, np. na plantacjach kawy lub trzciny cukrowej). Monokulturowa produkcja rolna wymusza sezonową migrację wewnętrzną, głównie rdzennej ludności. Młodzi ludzie mają jednak inne aspiracje, także w zakresie **rozwoju osobistego**, co prowadzi do zwiększonej migracji do miast Gwatemali. Odsetek ludności kraju mieszkającej w miastach wzrósł z 31% w 1960 roku do 51,8% w 2020 roku (Bank Światowy, 2017).

Migracja transgraniczna prowadzi głównie do południowego Meksyku – tymczasowi migranci jeżdżą tam do niskopłatnej pracy w rolnictwie – oraz do Stanów

Zjednoczonych, wskazywanych jako najbardziej pożądanym cel migracji międzynarodowej. Ze względu na bliskość geograficzną Gwatemali i USA, migracja do Stanów Zjednoczonych jest istotnym zjawiskiem społeczno-ekonomicznym w ciągu ostatnich 30 lat⁵. Udana migracja, chociaż często postrzegana jako coś negatywnego, co przynosi rozpad więzi rodzinnych, może stać się źródłem utrzymania dla pozostałych w kraju członków rodziny. Badani potwierdzali ważną rolę **przekazów pieniężnych** dla rodzin migrantów oraz całej gwatemalskiej gospodarki.

Jednak od 2004 roku wielu Gwatemalczyków jest przymusowo odsyłanych z innych krajów z powrotem do ojczyzny. Według Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM) migranci zmuszani do powrotu napotykają liczne trudności i przeszkody w reintegracji, m.in. ograniczone możliwości ekonomiczne czy brak dostępu do usług socjalnych i kredytów. Nieudane próby migracji, sfinansowane przez zaciąganie długów, mogą zwiększyć pragnienie i konieczność podjęcia nowej próby wyjazdu. W rodzinach, których członek lub członkowie podejmują wiele prób migracji, warunki życia prawdopodobnie się pogorszą z każdą kolejną próbą, zważywszy na wysokie koszty emigracji. Takie rodziny wpadają w błędne koło migracji i deportacji.

Współzależności między środowiskiem i zmianami klimatu a migracją są widoczne w Gwatemali. Zmiany klimatu pogłębiają działanie innych czynników strukturalnych, takich jak ubóstwo i potęgują narażenie mieszkańców. Zmiany klimatu nie są wskazywane przez badanych jako bezpośrednia przyczyna migracji, lecz raczej jako jeden z elementów, który wpływa na indywidualną decyzję o migracji.

⁵ Według Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM) w 2016 r. suma przekazów pieniężnych od migrantów do rodzin w Gwatemali wyniosła 7,27 miliarda dolarów, z czego 97,1 stanowiły przekazy od osób mieszkających w USA (IOM, Guatemala Remittances – 97 Percent from USA: IOM Study, 17.02.2017). W 2020 r. kwota przekazów wzrosła o 7,9% i odpowiadała 14,6% PKB. Zob. 2021 Investment Climate Statements: Guatemala, <https://www.state.gov/reports/2021-investmentclimate-statements/guatemala/>.

Ze względu na złożone i wzajemnie powiązane przyczyny migracji mieszkańców Gwatemali, obserwujemy tu głównie mieszane przepływy migracyjne (np. zarówno migrację krótko- jak i długoterminową, wewnętrzną i do innych państw). Zwiększa się liczba osób rozważających **migrację jako strategię minimalizującą narażenie**. Wstrząsy klimatyczne, takie jak powodzie, także mogą powodować decyzję o wyjeździe. Ponadto badani podkreślali silny związek między rdzennymi społecznościami, zmianami klimatu i migracją. Rdzenna ludność wyjątkowo dotkliwie odczuwa skutki zmian klimatu w porównaniu z resztą populacji.

W wyniku ekspansji upraw monokulturowych i wzrostu wydobycia metali (van de Sandt, 2009), w ostatnich dekadach wzrosła eksploatacja ziemi zamieszkiwanej przez rdzenne społeczności. Te działania przyczyniają się do degradacji środowiska, która przyspiesza i pogłębia zmiany klimatu, co z kolei przynosi poważne negatywne skutki społeczne i ekologiczne wśród rdzennych społeczności i na ich terytoriach. W rezultacie ludność obszarów wiejskich, głównie złożona z rdzennych mieszkańców, jest zmuszona do migracji.

3. WNIOSKI I ROZWIĄZANIA

Zmiany klimatu zwiększają nieprzewidywalność pogody i prowadzą do **zmienności klimatycznej** powodującej nieregularne opady i ekstremalne zjawiska (zwłaszcza fale

upałów i powodzie). Ma to negatywne skutki dla ludzi, których źródła utrzymania są uzależnione od pogody. Gwatemala doświadcza degradacji środowiska na obszarach wiejskich, z różnych powodów, m.in. wyczerpywania i nadmiernej **eksploatacji zasobów naturalnych**, zwłaszcza w wyniku ekspansji monokultur i wylesiania. Większość migracji środowiskowej to migracja **wewnętrzna** i dotyczy głównie **ludności wiejskiej**: ludzie wyjeżdżają na stałe lub tymczasowo (do pracy sezonowej, np. na plantacjach kawy lub trzciny cukrowej). Istnieje ścisły związek między rdzennymi społecznościami, zmianami klimatu i migracją. Rdzenni mieszkańcy wyjątkowo dotkliwie odczuwają skutki zmian klimatu w porównaniu z innymi obywatelami. Badani potwierdzali, że migracja zwykle nie jest linearna, ale może być **procesem dwustopniowym**: ze wsi do miasta, a stamtąd, choć rzadziej, do krajów trzecich, w szczególności Meksyku i USA. Migracja wynika głównie z powodów ekonomicznych, poszukiwania szans na lepsze życie, braku pracy. Zmiany klimatu nie są postrzegane jako autonomiczna przyczyna migracji, lecz jako jeden z elementów wpływających na indywidualne decyzje.

Pytani o sposoby radzenia sobie z tymi wyzwaniami, respondenci mówili o poszerzaniu wiedzy o środowisku i większym zaangażowaniu społeczności w jego ochronę. Proszą też o skuteczniejsze wdrażanie praw dotyczących wody, usuwania odpadów i użytkowania ziemi, szczególnie do celów upraw monokulturowych, by unikać praktyk opartych na wycisku.

<https://youtu.be/reoa767Glcl>

<https://www.youtube.com/watch?v=BJOLLbs7HJK>

STUDIUM PRZYPADKU 3: KAMBODŻA

Podobnie jak Gwatemala, także Kambodża jest konsekwentnie wymieniana w pierwszej dziesiątce krajów świata najbardziej narażonych na skutki zmian klimatu, głównie z uwagi na brak zdolności adaptacyjnych. Pozostaje w wysokim stopniu podatna na zmiany klimatyczne, gdyż znaczna część ludności utrzymuje się z rolnictwa i rybołówstwa, sektorów zależnych od opadów. Ludność zamieszkuje głównie obszary wiejskie, a żywność, schronienie i dochody zapewniają jej przede wszystkim zasoby naturalne, jest więc niezwykle wrażliwa na zmiany klimatu. Gospodarka kraju należy do najszybciej rozwijających się na świecie, ale ten wzrost bardzo nierówno rozkłada się w populacji i charakteryzuje szeroko rozpowszechnionym zawłaszczaniem ziemi, znaczącym niszczeniem środowiska oraz marginalizacją osób ubogich, mniejszości i rdzennych mieszkańców. Wielu Kambodżan wolałoby zostać w kraju, bliżej swoich rodzin, ale ponieważ w miastach jest za mało miejsc pracy, a kryzys klimatyczny i czynniki społeczno-ekonomiczne ograniczają możliwości życia z rolnictwa, wielu mieszkańców jest zmuszonych migrować. Z wybranego do badania regionu Battambang ludzie migrują głównie do Tajlandii, często nielegalnymi kanałami, zwiększającymi ryzyko wyzysku. Prowincja Battambang graniczy z Tajlandią od zachodu. Jej wschodni kraniec przylega do jeziora Tonle Sap. Głównym rodzajem działalności gospodarczej jest rolnictwo. Uczestnicy i uczestniczki badania zajmują się głównie uprawą roli, ale uzupełniają dochody rybołówstwem, w zależności od tego, jak blisko jeziora mieszkają. Prowincja Battambang jest w wysokim stopniu zagrożona suszą i w średnim powodziami, głównie spowodowanymi ulewnym deszczem, ale istotną przyczyną są także źle zaplanowane systemy odprowadzania wody i nasilona urbanizacja.

1. METODOLOGIA

Informacje i wnioski pochodzą z różnych faz badań i zostały uzyskane różnymi metodami. Analizę literatury naukowej połączono z danymi z częściowo ustrukturyzowanych

wywiadów z kluczowymi interesariuszami i ekspertami zajmującymi się kwestiami migracji i/lub środowiska w Kambodży (czerwiec i lipiec 2020). Wyniki zostały połączone z danymi empirycznymi z badań terenowych w grupach fokusowych, dzienników klimatycznych, ankiet oraz częściowo ustrukturyzowanych wywiadów (lipiec – wrzesień 2021).

- **Prowadzony przez miesiąc dziennik klimatyczny** (Giacomelli i Walker, 2021): 30 uczestników i uczestniczek
- **Grupy fokusowe:** 1 grupa (5–10 osób, zróżnicowana pod względem wieku i płci)
- **Pogłębione wywiady:** 12 uczestników i uczestniczek
- **Ankieta gospodarstw domowych:** 250 gospodarstw, mężczyźni i kobiety w wieku od 18 do 65 lat, z doświadczeniem migracji

2. WYNIKI BADAŃ

CO WYNIKA Z BADAŃ W KAMBODŻY?

- **Wzajemnie powiązania degradacji środowiska z przyczyn społeczno-przyrodniczych i kryzysu klimatycznego:**
 - ▶ **Wylesienie spowodowane:**
 - a. wycinkami w celu pozyskiwania drewna przez korporacje – często nielegalnymi
 - b. powiększaniem areału gruntów rolnych przez rolników
 - c. korupcją oraz brakiem odpowiedniego zarządzania i ochrony lasów
 - d. słabym egzekwowaniem prawa
 - ▶ **Zmienność opadów (powodzie i susze)** wskazywana jako główny problem związany ze zmianami klimatu
 - ▶ **Brak zdolności adaptacyjnych jest poważnym problemem**
 - ▶ **Zmniejszone zalewanie równin zalewowych**

- **Konsekwencje:**
 - ▶ **Zmniejszenie plonów drobnych rolników i połowów ryb.**
 - ▶ **Przekonanie o zupełnym braku przygotowania do radzenia sobie z nagłymi zdarzeniami.**
 - ▶ **Długi i wpadnięcie w spiralę zadłużenia przez mikrofinansowanie, są poważnym problemem, często związanym z migracją.**
 - ▶ **Skutki suszy i nieregularnych opadów to brak bezpieczeństwa żywnościowego i dochodowego rodzin.**
 - ▶ **Dziećmi często opiekują się babcie, gdyż rodzice migrują do pracy w Tajlandii. Powoduje to presję społeczną i trudności w rodzinach.**
 - ▶ **Migracja wynika głównie z powodów ekonomicznych, poszukiwania lepszego życia, braku pracy na miejscu. Zmiany klimatu nie są postrzegane jako autonomiczna przyczyna migracji, lecz jako jeden z elementów wpływających na indywidualne decyzje czy konieczność znalezienia innych źródeł dochodu niż rolnictwo.**
 - ▶ **Większość ludzi wolałaby zostać w Kambodży, ale twierdzą, że brakuje tu możliwości zatrudnienia, dlatego szukają pracy w Tajlandii, często nielegalnymi kanałami, co może być kosztowne i skomplikowane. Zwiększa to zagrożenia dla pracowników migracyjnych, bardziej narażonych na wyzysk.**

2.1. Wrogie środowisko

Jak wskazują wyniki ankiety, 64% gospodarstw domowych polega na sprzedaży produktów rolnych i rybołówstwa wśród innych źródeł dochodu, 42,9% zaś zadeklarowało, że ich głównym źródłem wody pitnej jest deszczówka (a 12,6% korzysta z wód powierzchniowych). Niestety 23,2% ankietowanych podało, że w ciągu ostatnich 12 miesięcy nie mieli wystarczającej ilości wody pitnej średnio przez prawie 4 miesiące (3,9), a 13% – przez ponad 4 miesiące (4,2).

Prawie połowa badanej próby (42,5%) podała, że doświadczyła skutków więcej niż jednego ze skrajnych zjawisk pogodowych, takich jak gwałtowne burze, powódzie, fale upałów i susze. Dokładniej, 20,5% dotknęły skutki burz, 59,1% – powodzi, 22,4% – fal upałów, a 48,8% – susz.

Wszyscy uczestnicy wywiadów zdalnych wskazali kwestię braku ziemi jako istotny problem. Większość gospodarstw domowych ma bardzo małe parcele, których uprawa może nie wystarczać na utrzymanie, zwłaszcza przy pogłębiających się skutkach zmian klimatu i powiększających się rodzinach. Jako kwestię budzącą niepokój przytaczano także zawłaszczanie gruntów oraz potrzebę sprzedaży ziemi w celu spłacenia długów zaciągniętych na pokrycie niezbędnych kosztów życia lub kosztów migracji.

„Myślę, że powinienem wyjechać do Tajlandii, bo moja rodzina nie ma ziemi do uprawiania ryżu, a ja postanowiłem już dłużej się nie uczyć, bo nie mam pieniędzy, żeby płacić za chodzenie codziennie do szkoły”
– Chea Seila (21 lat).

2.2. Zarządzanie wodą i nawadnianie

Rzeka Tonle Sap jest jedyna w swoim rodzaju spośród wszystkich rzek na świecie: ma dwukierunkowy bieg w zależności od pory roku. W porze monsunowej ulewne deszcze odwracają kierunek jej biegu, wtłaczając wodę z Mekongu, wraz z rybami i ikrą, do jeziora. Natomiast w porze suchej to właśnie z jeziora wypływa rzeka Tonle Sap (Eyler i Weatherby, 2019). Jednak ten delikatny ekosystem jest zagrożony utratą siedlisk i zmianą biegu rzeki, głównie w wyniku zmian klimatycznych w połączeniu z budową zapór, nieuregulowanym pozyskiwaniem drewna i działalnością człowieka wokół jeziora (Pool i in., 2019; Eyler i Weatherby, 2019); Sourn i in., 2021; Chua i in., 2021). Jak obserwują uczestnicy badania, wodny system pulsów powodziowych się zmienia: zmniejsza się czas trwania wezbrań i powodzi, a także obniża się poziom wód.

Pan Chem Oeurn patrzy, jak jego ojciec, Chim Arn, przywiązuje tkaninę z powrotem do słupa, gdy ten pękł przez silny wiatr. Gmina Por Treay, dystrykt Puok, Siem Reap, Kambodża, 5 lipca 2021 r. Fot. Roun Ry

Szkodzi to różnorodności gleb i ogranicza wielkość połowów. Wszyscy z tych niewielu uczestników, którzy wspominali o rybołówstwie, mówili o zmniejszaniu się połowów z powodu anomalii pogodowych, mniej obfitych opadów deszczu i mniejszych pulsów powodziowych na równinie zalewowej. „Zniszczeniu ulega nawet las zalewowy. W miarę jak tracimy las zalewowy, tracimy też żyjące dziko ryby, które są zastępowane rybami hodowlanymi, takimi jak sumy”. (Voен Socheat).

2.3. Nieregularne opady

Brak technologii i know-how utrudnia przeciwdziałanie tym problemom. Jak wyjaśnił jeden z respondentów: „Nie mamy systemów nawadniania, wszystko opiera się na opadach. Nie ma deszczu, nie ma plonów. To bardzo, bardzo ryzykowne dla sektora rolniczego” (Min Sophoan, ASVF, wywiad zdalny). Skutki zmian klimatu sprawiają, że produkcja rolna na własne potrzeby staje się całkowicie

nieadekwatną strategią zdobywania środków do życia, a brak mechanizmów osłon socjalnych potęguje narażenie ludności wiejskiej na skutki zmian klimatu – mamy tu więc swoiste błędne koło (Brickell i in., 2018). Respondenci badań terenowych potwierdzili, że najważniejsze skutki zmian klimatu dotyczą wody:

„Moja uprawa ryżu opiera się na sezonowym zalewaniu pól przez wody rzek Tonle Sap i Sangker. W zeszłym roku powódź była zbyt gwałtowna, ryż zmarniał. (...) Wyraźnie jest to skutek zmian klimatu. Uprawiamy ryż; jesteśmy zależni od nieba i deszczu, czasem mamy większe plony, a czasem ryzykujemy”
– Voен Socheat.

2.4. Wylesienie

Wzrost gospodarczy Kambodży doprowadził też do znacznego **spadku lesistości** – od 2010 do 2016 roku jej

wskaźnik zmniejszył się z 57,07% do 46,86% powierzchni kraju (UNDP, 2019). Kambodża jest jednym z najszybciej tracących lasy państw na świecie. Znaczną ich część wycina się pod plantacje kaczuki oraz na drewno (NASA Earth Observatory, 2017), także nielegalnie⁶. **Lasy zalewowe** to obszary chronione, z wyznaczonymi łowiskami i wycinka drzew jest tam zabroniona. W 2012 roku rząd zniósł łowiska i przyznał prawo do połowu społecznościom lokalnym, a niektóre obszary zostały objęte ścisłą ochroną. Mimo to znaczną część lasów zalewowych nielegalnie wycięto, co doprowadziło do zmniejszenia zasobów ryb, gdyż lasy zalewowe są tarliskami (miejscami, gdzie ryby odbywają tarło).

Odpowiedzi badanych wyraźnie wskazywały też na związek między zdolnością do zarobienia na utrzymaniu a wpływem klimatu. Zarówno respondenci badań terenowych, jak i zdalnych wywiadów podkreślają złożoność tych powiązań: nie da się oddzielić gospodarki od środowiska. Jak wskazują także naukowcy, w przypadku drobnych rolników i tych produkujących na własne potrzeby ich wcześniejsza trudna sytuacja, ukształtowana przez czynniki społeczno-polityczne, a nie tylko ich narażenie na ryzyko, sprawia, że są szczególnie podatni na skutki kryzysu klimatycznego (Vigil, 2019).

2.5. Zadłużenie i mikrofinansowanie

Coraz więcej kambodżańskich gospodarstw domowych korzysta z mikrofinansowania, pożyczając pieniądze, by zaradzić lukom w usługach publicznych (Brickell i in., 2020; Crang i in., 2020). Takie pożyczki zaciągają drobni rolnicy z wioski w całej Kambodży, by poradzić sobie z destrukcyjnym wpływem zmian klimatu na produkcję rolną. Niektórzy zadłużają się także, by sfinansować migrację. Przekazy pieniężne od migrantów często są wykorzystywane do spłacenia długu (Brickell i in., 2018; Jacobson i in., 2019; Pak i Saing, 2019) i widać pozytywną korelację między zadłużeniem gospodarstw domowych a migracją

⁶ <https://earthobservatory.nasa.gov/images/89413/cambodias-forests-are-disappearing>

(Pak i Saing, 2019). Wysokie stopy procentowe kredytów oznaczają, że wielu mieszkańców wsi traci ziemię, bo są zmuszeni ją sprzedać na pokrycie długu, którego nie są w stanie dłużej spłacać. Prowadzi to do niewoli za długi i ma negatywny wpływ na poziom życia. **W styczniu 2020 roku niezależny ekspert ONZ do spraw zadłużenia Juan Pablo Bohoslavsky stwierdził, że w Kambodży panuje kryzys mikrofinansowania** (Brickell i in., 2020).

Na ten problem jako istotny zwracali uwagę uczestnicy zdalnych wywiadów:

„Kiedy gospodarstwa domowe nie mogą uprawiać ziemi, bo są uzależnione od opadów deszczu, ich produkcja ryżu jest bardzo niska. Wielu ludzi zgłasza się więc po mikrofinansowanie, a potem muszą spłacić pożyczkę. To powoduje, że migrują w poszukiwaniu pracy i zarobku” (Anon, IGO, wywiad zdalny).

Wywiady przeprowadzone w terenie potwierdziły te ustalenia. Większość (8 na 10) respondentów musiała zwrócić się o mikrofinansowanie, by zdobyć środki na migrację członków rodziny i/lub pokryć koszty działalności rolniczej. Wielu tłumaczyło, że członkowie ich rodzin byli zmuszeni emigrować do Tajlandii, by znaleźć pracę i spłacić dług zaciągnięty w ramach mikrofinansowania na ulepszenia w gospodarstwie rolnym. To, jak ten problem staje się błędnym kołem, opisuje pani Keo Rath (lat 52). Jej rodzina wzięła pożyczkę na 500 dolarów w ramach mikrofinansowania na uratowanie upraw orzechów ziemnych i soi.

„Niestety nie uzyskaliśmy wystarczająco wysokich plonów. Mój mąż postanowił więc pojechać z córką do Tajlandii, żeby zdobyć pieniądze na spłatę długu... Pożyczylimy też na załatwienie dokumentów wyjazdowych i pozwolenia na pracę”.

2.6. Mobilność

Kiedy wielu mieszkańców Kambodży wchodziło na rynek pracy, a oferty zatrudnienia nie nadążały za liczbą

chętnych, państwo w coraz większym stopniu zaczęło stawiać na migrację kambodżańskich pracowników za granicę, zwłaszcza do sąsiednich krajów. Z perspektywy państwa migracja zarobkowa Kambodżan jest promowana jako sposób na zmniejszenie ubóstwa i bezrobocia czy niepełnego zatrudnienia, zwłaszcza wśród młodych obywateli. Respondenci potwierdzali, że wielu jeździ do Tajlandii nielegalnie, a kiedy już tam się znajdzie, szuka pracy i stara się zalegalizować pobyt. Tajlandia jest postrzegana jako miejsce, gdzie można znaleźć zatrudnienie i zarobić, w przeciwieństwie do rolnictwa i rybołówstwa w prowincji Battambang, gdzie wszyscy badani dostrzegali rosnące trudności w zdobyciu środków utrzymania.

W zdalnych wywiadach respondenci wskazywali, że migracja jest sposobem na poprawienie poziomu życia w Kambodży od wielu lat. Bardzo trudno powiązać bezpośrednio zmiany klimatu z migracją, jednak wszyscy się zgadzali, że istnieje tu korelacja. Mieszkańcy Battambang utrzymu-

ją się z rolnictwa i rybołówstwa prowadzonego na małą skalę, a kryzys klimatyczny coraz bardziej utrudnia zdobywanie w ten sposób środków do życia. Badani mieli także poczucie, że liczba ludzi, którzy muszą się przenieść w inne miejsce w wyniku zmian klimatu „bardzo wzrasta z powodu skutków długiej suszy, a także powodzi” (Sorn Sunsopheak, NCDDS, wywiad zdalny). Zmiany klimatyczne nie są jedynym czynnikiem skłaniającym do migracji – powody są różne, głównie ekonomiczne, edukacyjne lub inne, i trudno je rozdzielić. Jednak zmiany klimatu są postrzegane jako współgrające z tymi wielowymiarowymi przyczynami i potęgujące trudności ze zdobyciem środków do życia, co prowadzi do migracji. Pokazywały to badania terenowe, w których wszyscy respondenci podkreślali, że sytuacja pogorszyła się w ciągu ostatnich pięciu lat, wraz ze zwiększoną nieregularnością opadów i nagłymi intensywnymi powodziami.

Badani twierdzili, że nie chcieliby, by oni sami lub ich rodziny były zmuszone do migracji do Tajlandii, często nie-

Chem Oeurn i jego rodzina przyjeżdżają zbierać chili ze swojej farmy. Rodzina zaczęła uprawiać chili jako alternatywę dla rybołówstwa, ponieważ ich dzienne połowy spadają od lat. Utracie ryb naukowcy przypisują zmianom klimatycznym i wzniesionym na rzece Mekong tamom, które blokują przepływ wody. Znajdują się około 5 km od ich wioski. Gmina Por Treay, dystrykt Puok, Siem Reap, Kambodża, 6 lipca 2021 r.
Fot. Roun Ry

legalnej. W grupach fokusowych respondenci byli zgodni, że ludzie „**nie chcą migrować, jeśli jest możliwość łatwego nawadniania upraw lub znalezienia przyzwoitej pracy**”. Potwierdza to ustalenia z badań naukowych, które pokazują, ilu Kambodżan wolałoby zostać w kraju, gdyby były tu wystarczające możliwości zatrudnienia (Vigil, 2019). Ludzie migrują z powodu braku tych możliwości.

„Nie chcę pozwalać mężowi i córce pracować w Tajlandii jako pracownicy migracyjni, kiedy już splotymy pożyczkę i skończy się pandemia COVID-19. Chcemy znaleźć pracę w naszym kraju, a nie ryzykować, przekraczając granicę” (pani Keo Rath, lat 52).

W Battambang i na innych obszarach wiejskich **powodzie i susze pogłębiają już istniejące problemy kobiet**, takie jak niski poziom wykształcenia, dochodów, mobilności, dostępu do opieki zdrowotnej i nikła moc decyzyjna (WFP, 2019). Z wielu przeprowadzonych wywiadów z **babciami** wynika, że zajmują się one swoimi wnukami, podczas gdy rodzice wyjechali pracować w Tajlandii. Jak mówiła pani Kuy Rin, pięćdziesięciosiedmioletnia wdowa:

„Zostałam w domu, żeby zająć się wnukami, bo ich rodzice pojechali na kilka lat do Tajlandii i zostawili dzieci ze mną. (...) Myślę, że migracja do innych krajów nie jest dobra, bo jesteśmy od siebie oddzieleni. Mój syn nie był szczęśliwy, że musiał rozstać się z dziećmi”.

3. WNIOSKI I ROZWIĄZANIA

Zdaniem wielu badanych rozwiązania powinny obejmować ulepszenie gospodarki wodnej i systemów irygacji. Istotne są także inicjatywy społeczności lokalnych, by dzielić się wiedzą i monitorować nielegalne wylesianie. Ponowne zalesienia są uważane za ważny element minimalizowania skutków kryzysu klimatycznego, podobnie jak konieczność uwzględnienia punktów widzenia miejscowej ludności. Pani Tong Panha, Bak Rotes:

„Proszę rząd, żeby nie niszczył już więcej lasów i przywrócił las zalewowy, który jest źródłem bioróżnorodności i tarliskiem ryb. Potrzebujemy lepszego i tańszego dostępu do wiz; legalnych dokumentów; i musimy mieć dokumenty, by zapewnić sobie większe bezpieczeństwo, kiedy pracujemy w Tajlandii”.

„Musimy uwzględnić głosy lokalnych mieszkańców w podejmowaniu decyzji (...) wtedy mogą one być zrównoważone”. Moeu Chandara, aktywista ekologiczny (wywiad zdalny)

Źródła utrzymania badanych są w wysokim stopniu zależne od środowiska, a więc kryzys klimatyczny jest przez nich dotkliwie odczuwany. Coraz bardziej nieregularne opady, powodzie i susze niszczą uprawy i sprawiają, że trudno zdobyć środki do życia. Wylesienie pogłębia te problemy i prowadzi do zmniejszenia bioróżnorodności, a także do zmniejszenia połowów ryb w jeziorze i okolicznych wodach. System wodny pulsów powodziowych Tonle Sap zmienia się z powodu kryzysu klimatycznego i działalności człowieka. Zadłużenie jest istotnym problemem wśród mieszkańców wsi, bo gospodarstwom domowym trudno strzec się przed coraz większą zmiennością klimatu, a pożyczki są zaciągane także na sfinansowanie migracji. Może w ten sposób powstać spirala zadłużenia, bo większość pożyczek zaciąga się w ramach mikrofinansowania, które ma bardzo wysokie oprocentowanie. Wzorce migracji zależą od uwarunkowań geograficznych – może być to migracja transgraniczna, głównie (nieuregulowana) do Tajlandii, lub wewnętrzna, z obszarów wiejskich do miast na terenie Kambodży, wynikająca z potrzeby nowych źródeł dochodów w gospodarstwach domowych. Migracja jest postrzegana jako konieczny środek tej dywersyfikacji, ze względu na brak możliwości w Kambodży, wielu ludzi dostrzega jednak bariery w dostępie do uregulowanych kanałów migracji, a także trudności społeczne związane z rozłąką z rodziną, w tym małymi dziećmi.

STUDIUM PRZYPADKU 4: KENIA

Łowienie ryb z własnego stawu.
Fot. Artful Eyes Productions.

Kenię uznaje się za kraj **w wysokim stopniu narażony** na skutki zmian klimatu, a widoczny silny trend migracji z obszarów wiejskich do miast wynika z różnych czynników, w tym konfliktów wewnętrznych i klęsk żywiołowych. W szczególności susze i powodzie powodują istotne przemieszczenia ludności, zwłaszcza wśród społeczności pasterskich, które często wskutek tych kataklizmów tracą zwierzęta hodowlane i mają ograniczony dostęp do ziemi, zasobów i rynków. Chociaż Kenia jest uważana z kraj o niższych średnich dochodach, kluczowe wyzwania nadal dotyczą nierówności i poziomu ubóstwa, co zwiększa podatność gospodarki na wstrząsy. To także może skłaniać ludność do migracji, czy to wewnątrz kraju, czy poza granice Kenii, do sąsiednich państw lub do Europy.

Hrabstwo Isiolo zostało wybrane do studium przypadku, gdyż jest zarówno celem migracji wewnętrznej, jak i miejscem dotkniętym degradacją środowiska wskutek skrajnych zjawisk pogodowych, zwłaszcza suszy. Hrabstwo Isiolo zajmuje powierzchnię około 25 700 km² w środkowo-wschodniej części Kenii. Jest najślabiej zaludnionym spośród kenijskich hrabstw, a mieszkańcy należą do grup etnicznych Turkana, Borana, Meru, są wśród nich także Somalijczycy. Główne ośrodki miejskie to Isiolo, Garbatulla, **Modogashe**, Kinna, **Merti** i Oldonyiro. Hrabstwo leży na suchych i półsuchych nizinach, przez które płynie sześć rzek stałych. W szczególności obszary półsuche stały się miejscami osiadłej działalności rolno-pasterskiej. Przez większość miesięcy w roku pogoda jest tu gorąca i sucha. Na rok przypadają dwie pory deszczowe: od października do grudnia, ze szczytem opadów w listopadzie oraz od marca do maja, ze szczytem opadów w kwietniu. W obrębie hrabstwa występują jednak duże różnice w opadach w zależności od topografii⁷.

1. METODOLOGIA

Informacje przedstawione w tym rozdziale pochodzą z połączenia analizy danych zastanych z danymi

empirycznymi zebranymi w badaniach terenowych z grupami fokusowymi, wywiadów częściowo ustrukturyzowanych oraz ankiety gospodarstw domowych przeprowadzonej przez zespół WeWorld w Kenii (październik i listopad 2021). Grupami docelowymi były lokalne gospodarstwa domowe, które przeniosły się do hrabstwa Isiolo w okresie od 1 miesiąca do 5 lat wcześniej i są dotknięte kryzysem klimatycznym. Badacze nawiązali kontakt z miejscowymi władzami, liderkami i liderami, by zebrać zainteresowane osoby w celu zgromadzenia danych. Celem było zbadanie wpływu zmian klimatu na ludność pasterską Isiolo, przede wszystkim w doświadczeniach tej ludności. Zastosowano metody jakościowe:

- **Prowadzony przez miesiąc dziennik klimatyczny (Giacomelli i Walker, 2021):** 30 uczestników i uczestniczek (podhrabstwa Merti i Isiolo)
- **Grupy fokusowe:** 2 grupy (siedmioosobowe, zróżnicowane pod względem wieku i płci), 1 w Merti, 1 w Isiolo
- **Pogłębione wywiady:** 10 uczestników i uczestniczek (Merti i Isiolo)
- **Ankieta gospodarstw domowych:** 200 gospodarstw, mężczyźni i kobiety w wieku od 18 do 65 lat, przedstawiciele ludności wiejskiej Merti, którzy doświadczyli zmian klimatu i/lub mają w gospodarstwie domowych migrantkę lub migranta.

2. WYNIKI BADAŃ

CO WYNIKA Z BADAŃ W KENII?

- Jako główny problem dotyczący zmian klimatu wskazuje się zmienność opadów (szczególnie uporczywe susze).
- Zwiększone wylesianie oraz nagromadzenie piasku w rzekach są postrzegane jako przejawy degradacji środowiska.

⁷ Isiolo County Integrated Development Plan (CIDP) 2018-2022.

- Najdotkliwiej odczuwają te zjawiska rodziny pasterskie, które w ciągu ostatnich 5 lat obserwowały zmniejszanie się liczebności stad i postanowiły migrować w poszukiwaniu wody i pastwisk.
- Strata zwierząt hodowlanych powoduje zazwyczaj znaczący spadek dochodów rodziny i zmniejszenie bezpieczeństwa żywnościowego, a dzieci są zmuszone porzucić szkołę.
- Przemieszczenie stad zwierząt z jednego hrabstwa do drugiego często jest uważane za bardzo ryzykowne z powodu braku żywności oraz narażenia na ataki dzikich zwierząt i napady rabunkowe.
- Migrujący pasterze przybywają zwykle do Isiolo z całą rodziną i mają już tu krewnych i znajomych, którzy udzielili im informacji przed podróżą.
- Za decyzją o migracji zawsze stoi poszukiwanie nowych szans i lepszych warunków życia, chociaż brak opadów jest uznawany za powód pogarszających się warunków życiowych.
- Kenia wypracowała różne strategie radzenia sobie z problemami środowiskowymi i migracją, zwłaszcza w kwestii zarządzania ziemią, ale największy wysiłek wykonują hrabstwa i samorządy lokalne (zwłaszcza w Isiolo).

2.1. Wrogie środowisko

Zintegrowany Plan Rozwoju Isiolo (2018–2022) bierze pod uwagę, że hrabstwo jest jednym z najbardziej narażonych w Kenii na zmiany klimatu. Przez większość roku panuje tu gorący, suchy klimat, a ostatni okres dotkliwych susz wpłynął na źródła utrzymania całej populacji⁸. W lutym 2017 roku Krajowy Urząd Zarządzania Suszami (National Drought Management Authority, NDMA) podał, że nawet 80 000 mieszkańców hrabstwa potrzebuje pomocy żywnościowej z powodu suszy; w tym okresie zgłaszano także przypadki konfliktów o wodę i pastwiska, wynikające z niedoboru tych zasobów (CDIP, 2018).

Susza i nieprzewidywalne opady deszczu mają negatywny wpływ na zbiory upraw, wydajność hodowli i umieralność zwierząt hodowlanych, co powoduje utratę dochodów przez rolników, a w konsekwencji problemy z bezpieczeństwem żywnościowym. „Zmiany klimatu wiążą się z brakiem bezpieczeństwa żywnościowego, brakiem dochodów i śmiercią głodową zwierząt hodowlanych z powodu susz” (Abuya, mieszkanka obszaru wiejskiego). Jak wynika z dzienników klimatycznych respondentek i respondentów, w warunkach klimatycznych

⁸ National Drought Management Authority wydaje comiesięczne raporty dotyczące skutków suszy w Kenii. Informacje o hrabstwie Isiolo – zob.: <https://www.ndma.go.ke/index.php/resource-center/category/15-isiolo>.

w hrabstwie Isiolo nastąpiły w ciągu kilku ostatnich lat ogromne zmiany. Do najczęściej opisywanych należały wyższe temperatury, nieprzewidywalne opady deszczu, niedobór wody i przedłużające się okresy suszy. Jeśli chodzi o postrzeganie długofalowej zmiany klimatu, zdecydowana większość rolników i pasterzy zauważyła wzrost średnich temperatur i spadek średnich opadów. Efektem zmian klimatu jest rosnąca liczba rodzin, które tracą całe stada z powodu suszy, co zmusza je do korzystania z pomocy żywnościowej. Stres cieplny, na który cierpią zwierzęta, sprawia, że wolniej przyjmują pokarm, przez co słabiej rosną, spada więc produkcja mleka i mięsa, co niesie ze sobą stres i znaczące zmiany w życiu społeczności pasterskich.

2.2. Pasterstwo a zmiany klimatu

W ciągu ostatnich 5 lat ludność pasterska doświadczyła nasilających się skutków zmian klimatu. Związane z tymi zmianami zjawiska takie jak susze powodują śmierć głodową zwierząt i niedobór żywności dla ludzi (Nyariiki i Amwata, 2019). Brak jedzenia i wody zagraża przetrwaniu ludności. Dla osób żyjących z pasterstwa brak wody stanowi poważny problem, bo oznacza, że nie mogą utrzymać swoich stad. „Z powodu suszy w naszej okolicy zwierzęta pokonują duże odległości, przenosząc się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu pastwisk i wody, a niektóre umierają, bo od dawna nie padał u nas deszcz” – Safia Maicha (dziennik klimatyczny).

Wpływa to nie tylko na budżet rodziny, ale także na **edukację dzieci**: kiedy rolnicy za mało produkują, nie mają pieniędzy, żeby posłać dzieci do szkoły i finansować ich naukę. Dlatego wielu pasterzy decyduje się migrować na inne tereny albo do miast.

2.3. Konflikty o zasoby naturalne

Hrabstwo Isiolo jest celem wielu migrantów uciekających przed konfliktami na terenach, z których pochodzą, takich jak hrabstwo Turkana, gdzie trwają przedłużające się spory o granice i zasoby.

Uczestnicy grup fokusowych (w miastach) twierdzili, że zmiany klimatu pogłębiają problemy z bezpieczeństwem w niektórych rejonach kraju (np. hrabstwie Turkana), gdzie toczą się **konflikty wewnętrzne** między lokalnymi społecznościami z powodu niedoboru zasobów, zwłaszcza wody, w wyniku szerzącej się suszy. W istocie konflikty ograniczają uprawy i hodowlę, mają negatywny wpływ na rynek i biznes, a także na postępy dzieci w nauce, skłaniając ludzi do przenoszenia się na inne tereny (A. Paul i in., 2022; F. Maelo, 2021). Trwające konflikty i związana z nimi przemoc nie pozwalają ludziom wrócić na tereny, z których pochodzą.

2.4. Mobilność

Do głównych form mobilności wśród badanych należą: **pasterstwo koczownicze**, silny trend migracji z obszarów wiejskich do miast, uchodźstwo wewnętrzne wywołane różnymi czynnikami, takimi jak przemoc polityczna, klęski żywiołowe i eksmisje związane z działaniami budowlanymi i z zakresu ochrony przyrody, a także migracja transgraniczna. W niektórych przypadkach respondenci uważają migrację do pobliskich krajów lub państw o wyższych dochodach (takich jak Izrael) za **rozwiązanie tymczasowe**, pozwalające poznać strategie adaptacyjne i zastosować je po powrocie na swoje ziemie.

„Chciałabym pojechać do Izraela, żeby nauczyć się ich technik rolniczych i adaptacji do zmian klimatu. A potem wrócić do Kenii i rozpowszechnić swoją wiedzę”

– Judith, mieszkanka miasta.

Zdaniem większości ankietowanych sąsiednie kraje nie muszą gwarantować ochrony migrantom klimatycznym, bo same mierzą się z licznymi wyzwaniami, ale ludzie powinni być traktowani zgodnie z humanitarnym, opartym na współpracy podejściem.

„Nie trzeba otwierać granic, tylko współpracować, by chronić narażonych ludzi”

– Judith, mieszkanka miasta.

2.5. Adaptacja

„Zmiany klimatu wynikają głównie z działalności człowieka powodującej duże zanieczyszczenie powietrza. W dodatku ludzie wycinają drzewa i doprowadzają do wyjąłowania gleb, pokazując w ten sposób, że nie potrafią szanować środowiska i przyrody”
- Judith, mieszkanka miasta.

Zdaniem części ankietowanych główną odpowiedzialność za zmiany klimatu ponoszą kraje o wysokich dochodach. Uważają także, że kenijski rząd za mało robi, zarówno pod względem praktycznym, jak i w zakresie edukacji: np. przydziały nasion traw są niewystarczające dla ludności pasterskiej, a ponadto rząd nie wprowadza odpowiednich strategii edukowania społeczności i nie działa aktywnie, by pociągnąć ludzi do odpowiedzialności za ich zachowania. Natomiast samorząd hrabstwa jest postrzegany jako nieco bardziej zaangażowany w poma-

ganie mieszkańcom w radzeniu sobie ze skutkami zmian klimatycznych, m.in. przez sadzenie drzew i dostarczanie wody. Zdaniem rolników potrzeba jednak więcej działań w zakresie rozpowszechniania informacji i edukacji na temat nowych technik uprawy, a także zapewnienia instrumentów finansowych, by zagwarantować istotną odporność na zmiany klimatu.

W hrabstwie Isiolo ludziom trudno przygotować się do radzenia sobie ze skutkami zmian klimatycznych, zwłaszcza susz.

„Kiedy mówimy o rolnictwie i byciu przygotowanym, to trzeba pomówić o magazynowaniu wody”
- Judith, mieszkanka miasta.

Lokalni aktywiści i aktywistki wiele zrobili, by pomóc ludziom przystosować się do zmian klimatu. Do głównych strategii adaptacyjnych stosowanych w Isiolo, by minimalizować zagrożenia związane z produkcją rolną

i bezpieczeństwem żywności, należą wykorzystanie **odmian roślin uprawnych odpornych na suszę** oraz zalesianie⁹.

„Jeśli ludzie nauczą się, żeby być przygotowanym, nie trzeba będzie migrować”

– Judith, mieszkanka miasta.

3. WNIOSKI I ROZWIĄZANIA

Częstsze, przedłużające się susze i zmienny poziom opadów mają poważne konsekwencje dla środowiska i życia badanych, których dochody są w znacznej mierze uzależnione od upraw rolnych i pasterstwa. Skut-

⁹ Pojęcie zalesiania (*afforestation*) różni się od zalesiania ponownego (*reforestation*). Zalesianie oznacza przekształcanie od dawna niezalesionych terenów w las i odnosi się do tworzenia lasów tam, gdzie wcześniej lub od dawna ich nie było. Natomiast ponowne zalesianie oznacza sadzenie drzew na terenie niedawno wylesionym.

ki skrajnych zjawisk pogodowych mają negatywny wpływ na bezpieczeństwo żywnościowe i odżywianie, a w dalszej perspektywie także na edukację dzieci, bo kiedy dochody rodziny spadają, brakuje środków na pokrycie kosztów nauki w szkole, takich jak wydatki na książki czy szkolne mundurki. Jednocześnie jednak hrabstwo Isiolo jest celem osób migrujących z innych zagrożonych terytoriów, m.in. hrabstwa Turkana, gdzie często dochodzi do konfliktów o zasoby.

W radzeniu sobie z tymi wyzwaniami i realizacji celów zrównoważonego rozwoju mieszkańcy Isiolo biorący udział w badaniu skłaniają się raczej ku działaniom budującym odporność, wychodzącym poza konwencjonalne strategie reakcji na sytuacje kryzysowe, starając się tworzyć długofalową wizję rozwiązywania podstawowych problemów. Migracja transgraniczna nie jest uważana za rozwiązanie długoterminowe. Dla niektórych z ankietowanych mogłaby być raczej sposobem zapoznania się

z najlepszymi praktykami i dobrymi przykładami strategii stosowanych przez kraje bardziej odporne na skutki zmian klimatu, tak by później odtworzyć je w Isiolo.

Na poziomie zarządzania istotnym krokiem w kierunku usprawnienia krajowej strategii klimatycznej mogłoby być wzmocnienie szerszego mechanizmu zarządzania, a także sformułowanie i wdrożenie ogólnokrajowych

planów działania w związku ze zmianami klimatu, opartych na ocenie lokalnych potrzeb i zasobów. Jednocześnie pożądane byłoby **wprowadzenie w życie Protokołu IGAD przewidującego tworzenie bezpiecznych, legalnych ścieżek migracji** do innych krajów w zamian za profesjonalne kompetencje i umiejętności, tak by migracja nie była definitywnym rozwiązaniem, lecz proaktywną strategią.

WNIOSKI Z BADAŃ

O kryzysie klimatycznym często pisze się w czasie przyszłym, przestrzegając przed tym, co nas czeka. Tymczasem niniejszy raport pokazuje, że **kryzys klimatyczny dzieje się tu i teraz, jest codziennością** dla uczestniczek i uczestników naszych badań w Senegal, Gwatemali, Kambodży i Kenii. To zjawisko, o potężnej sile, nie jest czysto „naturalne”, ale splecione ze strukturalnymi czynnikami politycznymi, ekonomicznymi i kulturowymi, które pogłębiają skutki kryzysu klimatycznego w codziennym życiu ludzi. Dziś kryzys ten ma wpływ na krajobrazy, które już zostały znacząco przekształcone przez procesy neoliberalnego rolnictwa i kolonializmu (Parenti, 2011). Warto tu podkreślić, że uczestnicy i uczestniczki naszego projektu badawczego to osoby szczególnie narażone na skutki kryzysu klimatycznego w tych wybranych krajach, gdyż ich środki do życia w znacznej mierze zależą od środowiska (utrzymują się z rolnictwa, zasilanego głównie wodą deszczową, lub rybołówstwa). Zagrożenie społeczności i indywidualnych źródeł utrzymania przez zmiany klimatu rośnie, jednak państwa nie podejmują odpowiednich działań, by jemu sprostać.

Jak pokazują wyniki naszych badań, zmiany klimatu są uważane za czynnik zwiększający zmienność pogody, a więc także nieprzewidywalność i gwałtowność zjawisk pogodowych. Widać to szczególnie wyraźnie w nieregularnych opadach i związanych z nimi skrajnych zjawiskach, takich jak susze czy powodzie błyskawiczne. Niepewność dotycząca sezonowych opadów deszczu wpływa także na dostępność i jakość wody. **Negatywny wpływ działalności człowieka wynika z niegospodarnego lub nadmiernego zużycia zasobów naturalnych**, co prowadzi do wylesiania (nielegalne wycinki drzew w Kambodży i Gwatemali), pustynnienia (w Senegal i Kenii) oraz zakłócania ekosystemów, takich jak lasy mangrowe w pobliżu senegalskiego wybrzeża. Rybołówstwo w Senegal jest niszczone nie tylko przez kryzys klimatyczny, ale także złą gospodarkę odpadami, zanieczyszczenia i zawłaszczanie oceanu. Powodzie w Kambodży wynikają nie tylko z nieregularnych, gwałtownych opadów deszczu, ale także ze słabej infrastruktury i projektów budowy zapór w dolnym biegu Mekongu, głównie przez Chiny oraz Laos, co pogarsza skutki kryzysu klimatycznego. W wszystkich czterech

studiach przypadków problemem jest zawłaszczanie ziemi. **Kryzys klimatyczny spleta się z innymi czynnikami**, takimi jak wiek, niepełnosprawność, przynależność do grupy mniejszościowej, czy też niższe dochody. Mogą one mieć wpływ na to, jak dotkliwie dana osoba odczuje skutki tego kryzysu. Jednym z kluczowych czynników jest wiek. Wszystkie badane kraje mają bardzo młodą populację. To właśnie młodzież zostaje przez kryzys klimatyczny pozbawiona nadziei i możliwości, i to młodzież myśli o migracji, aby pomóc rodzinie lub zrealizować osobiste aspiracje. Można powiedzieć, że **zmiany klimatu potęgują istniejące wcześniej problemy**, takie jak ubóstwo, niedobór zasobów i brak bezpieczeństwa żywnościowego, które są ze sobą powiązane i wpływają na siebie wzajemnie. W Gwatemali obserwujemy poważne nierówności poziome (i pionowe) według podziałów etnicznych: zwłaszcza Majowie spotykają się z poważną dyskryminacją i wykluczeniem. Ponieważ rdzenna ludność mieszka głównie na obszarach wiejskich, a podstawą jej utrzymania jest uprawa roli na własne potrzeby, jest ona także bardziej narażona na skutki zmian klimatu. Wykorzystywanie perspektywy antyrasistowskiej i interseksjonalnej w analizowaniu kryzysu klimatycznego i migracji klimatycznej pozwala wydobyć na światło dzienne historyczne związki przyczynowo-skutkowe i złożony charakter nierówności. Zwraca uwagę na wzajemne zależności gospodarki ekstrakcyjnej, które przyczyniają się do kryzysu klimatycznego i nierównomiernego rozkładania się jego skutków na świecie.

Podsumowując, jak dowodzi obszerna literatura naukowa, związku między zmianami klimatu a migracją nie można rozważać w kategoriach absolutnych. Czynniki środowiskowe – które potęgują poziom narażenia i podatności danej osoby na skutki tych zmian – są bowiem powiązane z innymi czynnikami, które mogą mieć różną wagę w zależności od kraju. Wyniki badań, szczególnie wywiadów zdalnych, potwierdziły, że **często brakuje realnego, skutecznego wdrażania w polityce krajowej istniejących, obowiązujących instrumentów i wytycznych,**

przyjętych na szczeblu regionalnym, co tym samym obniża poziom ochrony narażonych ludzi.

We wszystkich czterech studiach przypadku zmiany klimatu są uznawane za przejaw, a nie przyczynę trudności. Co więcej, ich waga w procesie podejmowania decyzji w sprawie migracji jest różna w zależności od krajów i poszczególnych osób. **Kryzys klimatyczny nakłada się na wcześniejsze, tradycyjne ruchy migracyjne.** Na przykład w Kenii, w porównaniu z trzema pozostałymi krajami, zmiany klimatu odgrywały większą rolę w podejmowaniu decyzji o migracji, ze względu na specyfikę pasterstwa. Ogólnie, sama migracja jest postrzegana przez badanych jako strategia adaptacyjna i sposób na poprawę warunków życia – własnych oraz rodziny, dzięki przekazom pieniężnym. Dostrzegano jednak, że często była to decyzja podejmowana w sytuacji braku innych możliwości. Zdobycie środków na utrzymanie staje się coraz trudniejsze, więc migracja jest traktowana jako jedyny sposób zarobienia na życie. Jednak wiele i wielu ankietowanych mówiło o trudnościach migracji, szczególnie o rozdzielaniu rodzin. Choć wskazanie bezpośrednich związków przyczynowych nie zawsze jest możliwe, widać wyraźnie, że kryzys klimatyczny kształtuje mobilność ludzi zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio, a jego negatywne skutki rosną. Co więcej, na przykładzie Senegalu widzimy, że wzorce migracji mogą być bardzo złożone i że może ona odbywać się także w kierunku obszarów miejskich o wysokim ryzyku klimatycznym. Co istotne, jak pokazują nasze cztery studia przypadków oraz obszerny materiał badawczy, **migracja wewnątrzregionalna jest znacznie częstsza niż międzyregionalna.**

Niska pozycja badanych krajów w rankingu paszportów¹⁰ (ranking opiera się na liczbie państw, do których posiadacz danego paszportu może wjechać) oraz bardzo restrykcyjny system wizowy, mający astronomiczne koszty, oznaczają, że uregulowane kanały migracji transgranicznej są niezwy-

10 <https://www.passportindex.org/>

kle ograniczone. Jak wynika z badań, kontrole graniczne w wielu przypadkach po prostu przekierowują migrantów na alternatywne, często bardziej niebezpieczne trasy (De Genova, 2018; Squire, 2017). Było to szczególnie widoczne w Senegalu i Gwatemali, których mieszkańcy, w wyniku niesprawiedliwych kontroli granicznych, odbywali niebezpieczne podróże do krajów globalnej Północy przez tereny będące często śmiertelną pułapką. Mieszkańcy Kambodży byli narażeni na wysokie koszty wiz oraz wykorzystywanie ze względu na status osoby bez dokumentów, kiedy migrowali nielegalnie do Tajlandii. W Senegalu, Gwatemali i Kambodży przekazy pieniężne od emigrantów odgrywają istotną rolę w gospodarce kraju, co ogranicza motywację państwa do uregulowania migracji. Uregulowane kanały migracji są więc rzadsze, a zatem osoby migrujące przez granicę mierzą się z większym ryzykiem wykorzystywania i dużymi kosztami zapewnienia sobie przejazdu środkami nieuregulowanymi.

W tym sensie sprawiedliwość dotycząca mobilności (Sheller, 2018) jest jedną z kluczowych kwestii politycznych i etycznych naszych czasów. Zdaniem Sheller zarządzanie i kontrolowanie przepływem ludzi pozostaje pod wpływem władzy i jest przesycane nierównościami, co tworzy nadrzędną niesprawiedliwość w zakresie mobilności na świecie. Wyraźnie istnieje więc potrzeba bardziej zrównoważonego i zniuansowanego podejścia, które uwzględnia współzależności między człowiekiem a planetą oraz nierówności w dostępie do zasobów, w tym także do swobody przemieszczania się. W istocie **poszerzenie koncepcji sprawiedliwości klimatycznej**

o sprawiedliwość w zakresie mobilności pokazuje, że kryzys klimatyczny obejmuje szerszy zestaw kwestii praw obywatelskich, z dalekosiężnymi konsekwencjami, wykraczającymi poza sprawy środowiska rozumiane wprost. Zgodnie z wyłaniającymi się trendami w prawie, zarówno poszczególne państwa, jak i społeczność międzynarodowa jako całość powinny zająć się wpływem zmian klimatu na ludzi, przyjmując **podejście oparte na prawach człowieka**, a także zapewnić zarządzanie migracją, które byłoby odpowiedzialne i odbywało się z poszanowaniem istniejących instrumentów prawnych służących ochronie praw człowieka (zob. Wstęp).

Widać wyraźnie, że mieszkańcy terenów objętych badaniem nie korzystają z prawa do bezpiecznego, czystego, zdrowego i zrównoważonego środowiska – uznanego przez Radę Praw Człowieka ONZ w październiku 2021 roku. **Wymaga to podjęcia pilnych działań.** Codzienne doświadczenia uczestników i uczestniczek naszego badania pokazują, że kryzys klimatyczny potęgują leżące u jego podstaw czynniki społeczno-przyrodnicze. Zgadza się z Achillem Mbembem (2020), który upomina się o powszechne prawo do oddychania, mając na myśli nie tylko oddech w sensie biologicznym, lecz także możliwość cieszenia się w pełni ludzkim doświadczeniem. Uważamy to prawo za wpisane w prawo do zdrowego środowiska dla wszystkich w jak najszerszym sensie. Postulujemy wprowadzenie polityki dbałości, zakorzenionej w praktyce feministycznej i antyrasistowskiej, tak by „świat mógł się znów nadawać się do zamieszkania przez wszystkich” (Mbembe i Goldberg, 2018).

REKOMENDACJE

Poniższe rekomendacje opracowano zgodnie z celami kampanii #KlimatNaZmiany i są one skierowane do społeczności międzynarodowej, Unii Europejskiej oraz rządów państw członkowskich UE, a także do krajów badanych w studiach przypadków. Rekomendacje są oparte zarówno na analizach nierównych globalnych stosunków ekologicznych, jak i konkretnych problemach i rozwiązaniach sugerowanych przez uczestników i uczestniczki badania, którzy zabiegają o to, by ich środowisko znów nadawało się do zamieszkania.

Spółeczność międzynarodowa powinna:

- **wzmocnić i wykorzystywać istniejące** zobowiązania na wysokim szczeblu, instrumenty polityki, partnerstwa interesariuszy i **mechanizmy** zapewniające pomoc w radzeniu sobie z uchodźstwem wewnętrznym i transgranicznym związanym ze szkodliwymi skutkami kryzysu klimatycznego;
- stworzyć nowe **uregulowane ścieżki migracji**, które mogą zapewnić względną ochronę migrantom i migrantkom dotkniętym kryzysem klimatycznym i w efekcie ułatwić strategię migracyjną (np. osobom relokującym się w związku ze skutkami zmian klimatu można by zapewniać m.in. wizy humanitarne, tymczasową ochronę, pozwolenie na pobyt czy regionalne i dwustronne umowy o swobodnym przepływie osób);
- stać na straży powszechnego prawa do bezpiecznego, czystego, zdrowego i zrównoważonego środowiska i wzmocnić prawa dotyczące mobilności (tymczasowe wizy lub inne ułatwienia w podróżowaniu, które zniósłoby niesprawiedliwe kontrole graniczne wynikające z rankingu paszportów), a także wprowadzić w życie rekomendacje Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. praw człowieka i środowiska oraz Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. współczesnych form rasizmu, dyskryminacji rasowej, ksenofobii i związanej z nimi nietolerancji;
- UNEA (Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych ds. Środowiska) powinno rozpocząć negocjacje dotyczące **prawnie wiążącego porozumienia w sprawie plastiku** (zob. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=28143&LangID=E>);
- **zwrócić uwagę na globalnie nierówne stosunki ekologiczne i zlikwidować je** poprzez zwracanie ziemi rdzennym społecznościom i umacnianie suwerenności dawniej skolonizowanych narodów, w tym zapewnienie dostępu i kontroli nad zasobami naturalnymi oraz innymi środkami produkcji i reprodukcji;
- **rozwijać technologie adaptacji do zmian klimatu i dzielić się nimi**;
- apelować do państw, które najbardziej się przyczyniły do zmian klimatu, o **wzięcie odpowiedzialności za zapewnienie wsparcia finansowego** na poczet środków łagodzenia i adaptacji do skutków zmian klimatycznych dla MAPA (*Most Affected People and Areas* – ludzi i miejsc najbardziej dotkniętych zmianami klimatu);
- przyjąć nowy sposób myślenia ekologicznego, które rewiduje i unieważnia kolonialne rozumienie relacji między narodami, miejscami i ich ekologią. Myślenia, które uwzględnia wzajemne oddziaływania między ludźmi a przyrodą, tzn. to, że jesteśmy z natury rzeczy uwikłani w życie istot innych niż człowiek oraz w przyszłość planety, którą wspólnie zamieszkujemy.

Władze krajowe i/lub lokalne w Senegalu powinny:

- zrewidować umowę między Senegalem a UE w sprawie zrównoważonych połowów w świetle przyjęcia umowy post-Kotonu, a także w świetle zasady zrównoważonego rozwoju i zasady ostrożności;
- stworzyć morskie obszary chronione, sprzyjające reprodukcji ryb;
- sprzyjać planom ponownego zalesiania: sadzeniu namorzynów (mangrowców), rzewni skrzypolistnych i innych gatunków, które pomagają ustabilizować glebę i chronią przed erozją wybrzeży;
- stworzyć odpowiednie warunki dla działań aktywistów w terenie i pomagać w tych działaniach, by zwiększać świadomość ludności na temat kryzysu klimatycznego;
- monitorować odpady przysyłane do Senegalu z innych krajów;
- rozszerzać programy wykorzystywania torebek plastikowych do produkcji płyt chodnikowych, takie jak ten opracowany na Université Cheikh Anta Diop de Dakar (UCAD);
- uwzględniać lokalne głosy w podejmowaniu decyzji;
- rozszerzać wiedzę na temat zmian klimatu oraz strategii radzenia sobie z nimi, łagodzenia ich skutków i adaptacji do zmian.

Władze krajowe i/lub lokalne w Kambodży powinny:

- uregulować wycinkę lasów i karać grzywną osoby wycinające lasy zalewowe;
- zwiększyć dostępność wody i systemów nawadniania z dodatkowym wsparciem technicznym, by poprawić uprawy i plony;
- promować i zwiększać publiczną świadomość znaczenia lasów zalewowych oraz zapewnić szkolenia techniczne w zakresie produkcji rolnej;
- ograniczyć zawłaszczanie ziemi i przymusowe eksmisje;
- zwiększyć ochronę aktywistów ekologicznych;

- uwzględniać lokalne głosy w podejmowaniu decyzji;
- rozszerzać wiedzę na temat zmian klimatu oraz strategii radzenia sobie z nimi, łagodzenia ich skutków i adaptacji do zmian.

Władze krajowe i/lub lokalne w Gwatemali powinny:

- wprowadzić mocniejsze regulacje dotyczące upraw monokulturowych, by unikać praktyk opartych na wycisku;
- promować wiedzę o środowisku i zwiększać zaangażowanie społeczności w jego ochronę;
- wdrażać odpowiednie polityki sprzyjające równemu rozwojowi;
- wdrażać i egzekwować prawa dotyczące wody, wywozu odpadów i użytkowania gruntów;
- zwiększyć ochronę aktywistów ekologicznych;
- rozszerzać wiedzę na temat zmian klimatu oraz strategii radzenia sobie z nimi, łagodzenia ich skutków i adaptacji do zmian;
- walczyć z dyskryminacją w dostępie do ziemi i przemocą wobec rdzennej ludności.

Władze krajowe i/lub lokalne w Kenii powinny:

- tworzyć i ulepszać systemy nawadniania;
- inwestować w alternatywną technologię rolniczą, także przez umożliwianie wymiany wiedzy z krajami trzecimi, by wzmacniać dobre praktyki;
- uwzględniać lokalne głosy w podejmowaniu decyzji;
- zwiększyć bezpieczeństwo przemieszczania się ludności pasterskiej;
- współpracować z sąsiednimi krajami w celu pełnego wdrożenia Protokołu IGAD przewidującego utworzenie bezpiecznych, legalnych ścieżek migracji na poziomie regionalnym;
- rozszerzać wiedzę na temat zmian klimatu oraz strategii radzenia sobie z nimi, łagodzenia ich skutków i adaptacji do zmian.

Organizacje pozarządowe w UE:

- powinny stworzyć sieci solidarnościowe ze społecznościami najbardziej dotkniętymi zmianami klimatu, by umożliwić włączenie głosów i opinii osób na pierwszej linii kryzysu klimatycznego w swoje strategie i programy;
- powinny prowadzić kampanie, by zbierać podpisy pod postulatami petycji, rozpowszechniać te postulaty i umożliwić ich realizację.

Unia Europejska i państwa członkowskie powinny:

- opracować mocny **język polityczny** definiujący prawo do przemieszczania się, ale także muszą bronić prawa do mieszkania i pozostania w danym miejscu, i zapewnić **reparacje klimatyczne**, aby w tym pomóc;
- poprawić politykę dotyczącą **reprezentacji w mediach**, tak by odejść od podkreślania inności, a stawiać na alarmistyczne, odpolitycznione sposoby reprezentacji i **narracje o stawianiu oporu**, zamiast przedstawiać ludzi jako ofiary poddające się nierównościowemu i niezdrowemu status quo;
- dostrzec **różnorodną wiedzę o środowisku** – i starać się uwzględniać różne głosy w aktywizmie i rozwiązaniach klimatycznych oraz włączać lokalnych mieszkańców w podejmowanie decyzji i w rozwiązania klimatyczne, a także wzmacniać kanały komunikacji i dzielenia się edukacją i wiedzą;
- **kultywować sojusze solidarnościowe i wspólne działania** z ludźmi z obszarów najbardziej dotkniętych zmianami klimatu;
- tworzyć **uregulowane ścieżki migracji w UE (wizy tymczasowe) i na szczeblu krajowym**;
- **skonfrontować się z ekstraktywizmem i kolonializmem klimatycznym, i je przezwyciężyć**. Tym samym odejść od paliw kopalnych, wykazać się bardziej wnikliwą świadomością ekologiczną i przejść na odpowiedzialne sposoby produkcji, a także, co szczególnie istotne, **czerpać z różnych źródeł, odchodząc od eurocentrycznych, ekstraktywistycznych modeli produkcji**. To istniejący porządek jest zagrożeniem dla długofalowego bezpieczeństwa ekologicznego.
- Zrewidować umowę między UE a Senegalem w sprawie partnerstwa przy zrównoważonych połowach w świetle przyjęcia umowy post-Kotonu, a także w świetle zasady zrównoważonego rozwoju i zasady ostrożności.
- Wprowadzić obowiązkowe środki w celu ograniczenia zużycia plastiku poprzez ambitne cele, w tym zwiększenie ponownego wykorzystania i naprawy sprzętów i produktów, co, jak udowodniono, jest bardziej opłacalne ekonomicznie i efektywne technicznie niż recykling, a także wzmocnić i zwiększyć skalę rozszerzonej odpowiedzialności producenta oraz społecznej odpowiedzialności biznesu jako fundamentalnych narzędzi do zajęcia się problemem globalnego zanieczyszczenia plastikiem.

BIBLIOGRAFIA

Allison, E.H. i in.(2009) 'Vulnerability of national economies to the impacts of climate change on fisheries', *Fish and Fisheries*, 10(2), s. 173–196. doi:10.1111/j.1467-2979.2008.00310.x.

Amara, R., Diop, M., Diop, C., & Ouddane, B. (2019). Chapter 37—The Senegalese Coastal and Marine Environment. In C. Sheppard (Ed.), *World Seas: An Environmental Evaluation (Second Edition)* (s. 855 –873). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-805068-2.00043-7>

Anthony, E.J. (2015) 'Patterns of Sand Spit Development and Their Management Implications on Deltaic, Drift-Aligned Coasts: The Cases of the Senegal and Volta River Delta Spits, West Africa', [w:] Randazzo, G., Jackson, D.W.T., Cooper, J.A.G. (eds) *Sand and Gravel Spits*. Cham: Springer International Publishing (Coastal Research Library), s. 21–36. doi:10.1007/978-3-319-13716-2_2.

Baldwin, A. (2013). Racialisation and the Figure of the Climate-Change Migrant. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 45(6), 1474–1490. <https://doi.org/10.1068/a45388>

Baldwin, A., & Bettini, G. (Eds.). (2017). *Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique*. Rowman & Littlefield Publishers.

Barnett, J., i W. N. Adger. (2007). Climate change, human security and violent conflict. *Political Geography* 26 (6): 639-655. <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2007.03.003>

Bauman, Z. (1998). *Globalization: the human consequences*. New York: Columbia University Press.

Bernards, N. (2019). 'Latent' surplus populations and colonial histories of drought, groundnuts, and finance in Senegal. *Geoforum*. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2019.10.007>

Bernards, N. (2020). Climate change: How Senegal's colonial history made it more vulnerable. *The Conversation*. <http://theconversation.com/climate-change-how-senegals-colonial-history-made-it-morevulnerable-132063>

Bettini, G. (2013). Climate Barbarians at the Gate? A critique of apocalyptic narratives on 'climate refugees'. *Geoforum*, 45, 63–72. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.09.009>

Boas, I., Farbotko, C., Adams, H., Sterly, H., Bush, S., van der Geest, K., Wiegel, H., Ashraf, H., Baldwin, A.,

Bettini, G., Blondin, S., de Bruijn, M., Durand-Delacre, D., Fröhlich, C., Gioli, G., Guaita, L., Hut, E., Jarawura, F. X., Lamers, M., Hulme, M. (2019). Climate migration myths. *Nature Climate Change*, 9(12), 901–903. <https://doi.org/10.1038/s41558-019-0633-3>.

Brickell, K. i in. (2018) *Blood Bricks: Untold Stories of Modern Slavery and Climate Change from Cambodia*. Royal Holloway University of London. Available at: <https://static1.squarespace.com/static/596df9f8d1758e3b451e0fb2/t/5bc4d7cd-c83025e41e7b10a0/1539627177544/Blood+bricks+high+res+v2.pdf> (Accessed: 7 October 2020).

Brickell, K. i in. (2020) 'Compounding crises of social reproduction: Microfinance, over-indebtedness and the COVID-19 pandemic', *World Development*, 136, s. 105087. doi:10.1016/j.worlddev.2020.105087.

- Brown, M. E., C. C. Funk. (2008). Food security under climate change. *Science* 319(5863):580 -581. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1154102>
- Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) (2018). Cred Crunch 52 - Economic Losses, Poverty and Disasters: 1998-2017.
- Chua, S.D.X. i in. (2021) Drastic decline of floodpulse in the Cambodian floodplains (the Mekong River and the Tonle Sap system). preprint. *Rivers and Lakes/Instruments and observation techniques*. doi:10.5194/hess-2021-378.
- Consejo Nacional de Cambio Climático (CNCC) (2017), Líneas de investigación en cambio climático. Consejo Nacional de Cambio Climático. Guatemala.
- Consejo Nacional de Cambio Climático (CNCC). (2016), Plan de acción nacional de cambio climático. Guatemala.
- Crang, P. i in. (2020) 'Discardscapes of fashion: commodity biography, patch geographies, and preconsumer garment waste in Cambodia', *Social & Cultural Geography* [Preprint]. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14649365.2020.1777322> (dostęp: 10.07.2020).
- Daniels, A., Gutierrez, M., Fanjul, G., Guarena, A., Matheson, I., Watkins, K. (2016). *Western Africa's Missing Fish. The Impacts of Unreported and Unregulated Fishing and Under-Reporting Catches by Foreign Fleets*. London: Overseas Development Institute.
- De Genova, N. (2018). The "migrant crisis" as racial crisis: Do Black Lives Matter in Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 41(10), 1765–1782. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1361543>
- Durand-Delacre, D., Bettini, G., Nash, S. L., Sterly, H., Gioli, G., Hut, E., Boas, I., Farbotko, C., Sakdapolrak, P., de Bruijn, M., Tripathy Furlong, B., van der Geest, K., Lietaer, S., & Hulme, M. (2021). Climate Migration Is about People, Not Numbers. In S. Böhm & S. Sullivan (eds.), *Negotiating Climate Change in Crisis* (s. 63–82). Open Book Publishers. <https://doi.org/10.11647/obp.0265.06>
- Ellen MacArthur Foundation (2017). *Redesigning the future of fashion*. Available at: <https://ellenmacarthurfoundation.org/topics/fashion/overview>
- Eyler, B. i Weatherby, C. (2019) *Letters from the Mekong: Toward a Sustainable Water-Energy-Food Future in Cambodia*. Washington DC: Stimson Center. Available at: <https://www.stimson.org/2019/letters-mekongtoward-sustainable-water-energy-food-future-cambodia-0/> (Accessed: 19 November 2021).
- Geddes A, Adger WN, Arnell NW, Black R, Thomas DSG. (2012). Migration, Environmental Change, and the 'Challenges of Governance.' *Environment and Planning C: Government and Policy*. 30(6):951-967. doi:10.1068/c3006ed.
- Giacomelli, E. & Walker, S. (2021). Challenging Eurocentric Perceptions of Mobility Justice through Climate Diaries [Online]. *The Sociological Review Magazine*. <https://doi.org/10.51428/tsr.gxix8834>
- Gleditsch N. P., Furlong K., Hegre H., Lacina B., Owen T. (2006). Conflicts over shared rivers: resource scarcity or fuzzy boundaries? *Political Geography* 25(4):361 -382. <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2006.02.00>
- Gueye, C., Fall, A. S., & Tall, S. M. (2015). Dakar, Touba and the Senegalese cities network produced by climate change. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 13, 95–102. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2015.02.009>
- Hanjra, M. A., i M. E. Qureshi. (2010). Global water crisis and future food security in an era of climate change. *Food Policy* 35 (5): 365-377. <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodpol.2010.05.006>

Human Rights Watch (HRW) (2020). *Deportation with a Layover. Failure of Protection under the US Guatemala Asylum Cooperative Agreement*. Available at: [Deportation with a Layover Failure of Protection under the US-Guatemala Asylum Cooperative Agreement](https://reliefweb.int/report/united-statesamerica/us-government-s-new-safe-third-country-deal-guatemala-puts-asylum); <https://reliefweb.int/report/united-statesamerica/us-government-s-new-safe-third-country-deal-guatemala-puts-asylum>.

Hutson, A. (2021). *In the Ocean: Senegal's Plastic Waste Problem*. *Africa Today*, 68(1), 145–150. Instituto Nacional de Estadística Guatemala (INE) (2018). *Portal de Resultados del Censo 2018*. Available at: https://censopoblacion.gt/archivos/resultados_censo2018.pdf

Instituto Nacional de Estadística Guatemala (INE) (2019). *Portal de Resultados del Censo 2019*. Dostępne na stronie: <https://www.ine.gob.gt/ine/>

Ionesco, D., Mokhnacheva, D., Gemenne F. (2016). *The Atlas of Environmental Migration*, IOM.

IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2021). *Sixth Assessment Report, Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/>

Jacobson, C. i in. (2019) 'When is migration a maladaptive response to climate change?', *Regional Environmental Change*, 19(1), pp. 101–112. doi:10.1007/s10113-018-1387-6.

Kaczynski, V. M., & Fluharty, D. L. (2002). *European policies in West Africa: Who benefits from fisheries agreements?* *Marine Policy*, 26(2), 75–93. [https://doi.org/10.1016/S0308-597X\(01\)00039-2](https://doi.org/10.1016/S0308-597X(01)00039-2)

Kelman, I. (2020). 'Does climate change cause migration?', in Fiddian-Qasmiyeh, E. (ed.) *Refugee in a Moving World: Tracing refugee and migrant journeys across disciplines*. London: UCL Press, s. 111–122.

Laczko F., Aghazarm C. (eds) (2009). *Migration, Environment and Climate Change: Assessing the Evidence*, Geneva: International Organization for Migration.

Lietaer, S., & Durand-Delacre, D. (2021). *Situating 'migration as adaptation' discourse and appraising its relevance to Senegal's development sector*. *Environmental Science & Policy*, 126, 11–21. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2021.09.008>

Maelo, F., Harris, G. (2021), *Conflict Policing in the Pastoral Communities in Isiolo County*, *Journal of Conflict Management*, 2(1), 13.

Mbembe i David Theo Goldberg in conversation about Critique of Black Reason.

Mbembe, A. (2020, April 13). *The Universal Right to Breathe*. In the Moment. <https://critinq.wordpress.com/2020/04/13/the-universal-right-to-breathe/>

Mbembe, A., i Goldberg D.T: (2018). "The Reason of Unreason": Achille Mezzadra, S., Neilson B. (2013). *Border as method, or the Multiplication of Labor*, Durham-London: Duke University Press.

Ministerio de Ambiente y Recursos Naturales (MARN). (2015). *Segunda comunicación nacional sobre cambio climático Guatemala*. Guatemala.

Ministerio de Ambiente y Recursos Naturales (MARN). *Acuerdo Ministerial 5-2016* (2016). Guatemala: Diario de Centroamérica.

Ministerio de Ambiente y Recursos Naturales (MARN). *Política nacional de cambio climático. Acuerdo Gubernativo 329-2009* (2009). Guatemala.

Musarò P. (2019). 'Aware Migrants: The role of information campaigns in the management of migration', *European Journal of Communication*, 34(6), s. 629–640.

- NASA Earth Observatory (2017). Cambodia's Forests Are Disappearing. Available at: <https://earthobservatory.nasa.gov/images/89413/cambodias-forests-are-disappearing>
- Ndour, A., Laïbi, R. A., Sadio, M., Degbe, C. G. E., Diaw, A. T., Oyédé, L. M., Anthony, E. J., Dussouillez, P., Sambou, H., & Dièye, E. hadji B. (2018). Management strategies for coastal erosion problems in west Africa: Analysis, issues, and constraints drawn from the examples of Senegal and Benin. *Ocean & Coastal Management*, 156, 92–106. <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2017.09.001>.
- Nyariki, D.M., Amwata, D.A. (2019), The value of pastoralism in Kenya: Application of total economic value approach, *Pastoralism* 9, 9.
- Okafor-Yarwood, I i Belhabib, D. (2020) 'The duplicity of the European Union Common Fisheries Policy in third countries: Evidence from the Gulf of Guinea', *Ocean & Coastal Management*, 184, s. 104953. doi:10.1016/j.ocecoaman.2019.104953.
- Pak, K. i Saing, S. (2019) *Vulnerability and Migration in Cambodia*. Phnom Penh: World Food Programme. Dostępne na stronie: <https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000105976/download/>.
- Parenti, C. (2011). *Tropic of chaos: Climate change and the new geography of violence*. Nation Books.
- Paul A. L., Kwonyike J., Mulongo L., Kamar Imana D. (2022), *Extractives Industries and Conflict: Reduction of Risks Associated with Extractive Industries in Turkana County, Kenya*, *International Journal of Current Science Research and Review*, 5/2, 291.
- Pool, T. i in. (2019) 'Fish assemblage composition within the floodplain habitat mosaic of a tropical lake (Tonle Sap, Cambodia)', *Freshwater Biology*, 64(11), s. 2026–2036. doi:10.1111/fwb.13391.
- Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo (PNUD) (2016). *INFORME NACIONAL DE DESARROLLO HUMANO GUATEMALA*. Dostępne na stronie: <http://desarrollohumano.org.gt/biblioteca/informes-nacionales/>
- Renou, Y. Diallo A. (2019), *Changement climatique et migrations : qualification d'un problème, structuration d'un champ scientifique et activation de politiques publiques* », *Mondes en développement* 2015/4, 172, s. 87-107.
- Sheller, M. (2018). *Mobility justice: The politics of movement in an age of extremes*, New York: Mimi Sheller.
- Solano Garrido, A.L., Ochoa, W., (2019). *Agricultura y seguridad alimentaria*. [W:] Castellanos, E.J., Paiz Est'évez, A., Escriba, J., Rosales-Alconero, M., Santizo, A. (Eds.), *Primer reporte de evaluacion ´ del conocimiento sobre cambio climatico ´ en Guatemala*. Editorial Universitaria UVG., Guatemala, pp. 108–141.
- Sourn, T. i in. (2021) 'Evaluation of Land Use and Land Cover Change and Its Drivers in Battambang Province, Cambodia from 1998 to 2018', *Sustainability*, 13(20), s. 11170. doi:10.3390/su132011170.
- Sow, P., Marmer, E., & Scheffran, J. (2016). *En route to Hell: Dreams of Adventure and Traumatic Experiences Among West African "Boat People" to Europe*. In L. Mannik (Ed.), *Migration by Boat: Discourses of Trauma, Exclusion and Survival*. Berghahn Books.
- Spires R.W. and Tost J. (2017). "Rural Cambodian Women's Perspectives: An Exploratory Study on Community Ailments, Migration and Opportunity." *Asia Pacific Journal of Social and Behavioral Sciences*, 14, s. 9-26.
- Squire, V. (2017). *Governing migration through death in Europe and the US: Identification, burial and the crisis of modern humanism*. *European Journal of International Relations*, 23(3), 513 –532. <https://doi.org/10.1177/1354066116668662>
- Theory, Culture & Society* 35, 7–8: 205–27. <https://doi.org/10.1177/0263276418800843>

Thorp R, Caumartin C, Gray-Molina G. (2006). Inequality, Ethnicity, Political Mobilisation and Political Violence in Latin America: The Cases of Bolivia, Guatemala and Peru, *Bulletin of Latin American Research*, Vol. 25, Nr 4, s. 453–480 <https://doi.org/10.1111/j.1470-9856.2006.00207.x>

UN Human Rights Council (2021), Resolution 48/13 adopted on 8 October 2021 (A/HRC/48/L.23/Rev.1d)

UNDP (2018), Kenya Annual Report

UNDP (2019) Human Development Report 2019: Sustaining Natural Resources for All | UNDP in Cambodia. UNDP. Dostępne na stronie: https://www.kh.undp.org/content/cambodia/en/home/library/human_development/human-developmentreport-2019--sustaining-natural-resources-for-.html (Accessed: 2 October 2020).

Van de Sandt, J. (2009). Mining Conflicts and Indigenous Peoples in Guatemala, Amsterdam University Law Faculty. Dostępne na stronie: https://www.cordaid.org/nl/wpcontent/uploads/sites/2/2012/12/Mining_Conflicts_and_Indigenous_Peoples_in_Guatemala.pdf

Vigil Díaz-Telenti, S. (2019) Geopolitical Ecologies of Environmental Change, Land Grabbing and Migration: comparative perspectives from Senegal and Cambodia. Centre for Local Democracy. Dostępne na stronie: <https://repub.eur.nl/pub/120765> (Accessed: 30 September 2021).

WFP (2019) Cambodia country strategic plan 2019-2023. Phnom Penh: World Food Programme. Dostępne na stronie: https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000112436/download/?_ga=2.237338626.360041664.1602142466-513792381.1602142466 (Dostęp: 08.10.2020).

World Bank (2017), Guatemala | data. Dostęp: 26.10.2017 <https://data.worldbank.org/country/guatemala>

